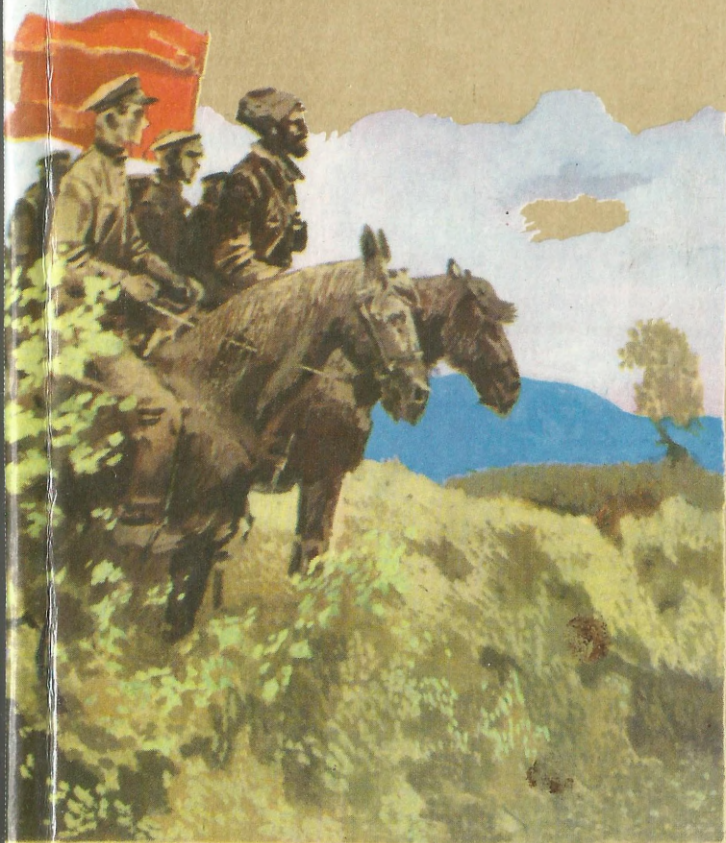
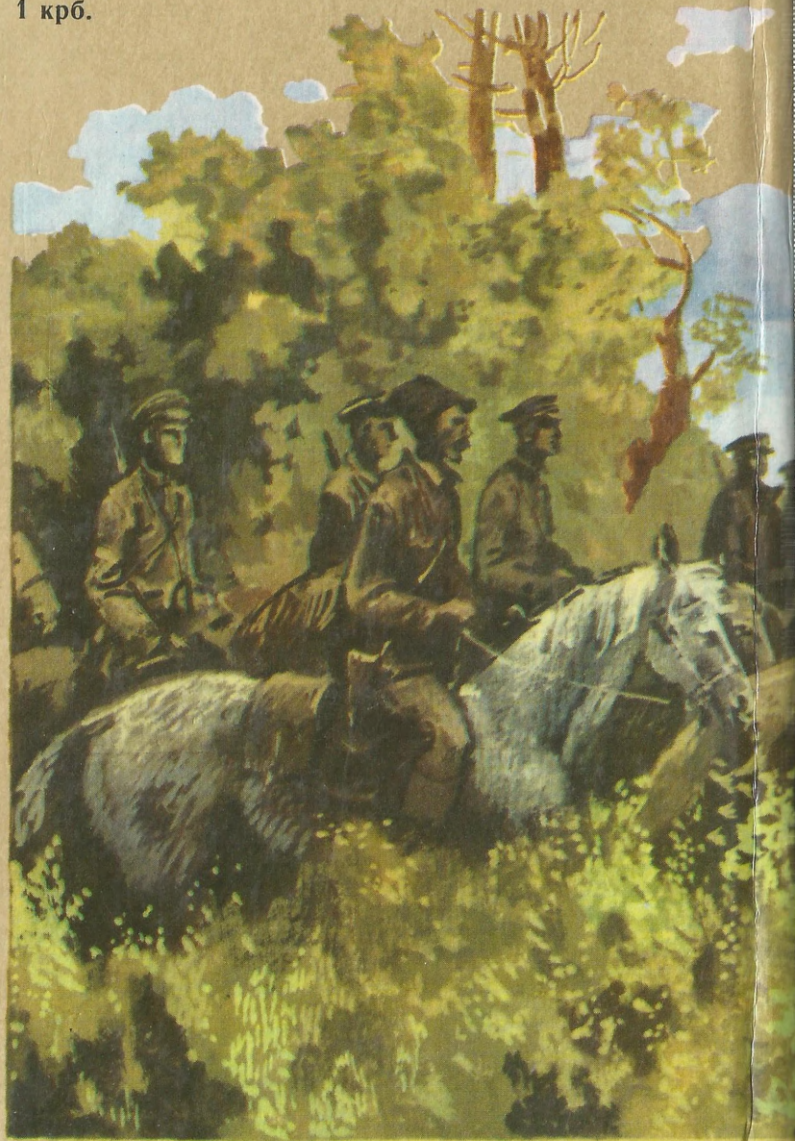

Олександр
Фадеев

РОЗГРОМ

1 крб.

**Олександр
Фадєєв**

РОЗГРОМ

Роман

Переклад з російської
АНТОНА ХУТОРЯНА

Ілюстрації
ВОЛОДИМИРА САВАДОВА

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1987

84Р7-44
Ф15

Роман русского советского писателя (1901—1956) — одно из наиболее значительных произведений советской литературы 20-х годов. Это история дальневосточного партизанского отряда, который, вырываясь из вражеского окружения, преодолевал огромные трудности.

Ф $\frac{4702010200-009}{M205(04)-87}$ 9.87

© Иллюстрації, художнє оформлення. Видавництво «Дніпро», 1987 р.

І. МОРОЗКО

Брязкаючи по східцях збитою японською шаблею, Левінсон вийшов у двір. З полів повівало гречаним медом. У спекотному білоружевому шумовинні плавало над головою липнече сонце.

Ординарець Морозко, відганяючи нагаєм осатанілих цесарок, сушив на брезенті овес.

— Одвезеш у загін Шалдиби,— сказав Левінсон, подаючи пакета.— На словах перекажи... а втім, не треба,— там усе написано.

Морозко невдоволено одвернув голову, граючись нагаєм,— їхати не хотілось. Набридли нудні казенні роз'їзди, нікому не потрібні пакети, а найбільше — нетутешні очі Левінсона. Глибокі й великі, як озера, вони вбирали Морозка разом з чобітьми і бачили в ньому багато такого, що, можливо, і самому Морозкові невідомо.

«Шахрай»,— подумав ординарець, ображено кліпаючи повіками.

— Чого ж ти стоїш?— розсердився Левінсон.

— Та що, товаришу командир, як куди їхати, зразу ж Морозко. Ніби нікого іншого в загоні нема...

Морозко навмисне сказав: «товаришу командир», аби було офіційніше: звичайно називав просто на прізвище.

— Може, мені самому з'їздити, га? — ущипливо спитав Левінсон.

— Чого самому? Народу он скільки...

Левінсон сунув пакета до кишені з рішучим виглядом людини, що вичерпала всі мирні можливості.

— Іди здай зброю начгоспові,— сказав він з убивчим спокоєм,— і можеш забиратися під три чорти. Мені баламутів не треба...

Лагідний вітер з річки куйовдив неслухняні Морозчині кучері. В розімлілих полинах коло комори кували розпечене повітря невтомні коники.

— Зажди...— сказав Морозко похмуро.— Давай листа...

Коли ховав за пазуху, не так Левінсонові, як собі, пояснив:

— Піти з загону мені аж ніяк не можна, а гвинтівку здати — тим більше.— Він зсунув на потилицю запорошеного кашкета і, враз повеселівши, соковитим голосом закінчив:— Бо не через твої розпрекрасні очі, друже мій Левінсоне, кашу ми заварили... По-простому тобі скажу, по-шахтарському!..

— Отож-бо й є,— засміявся командир,— а спочатку комизився... йолоп!..

Морозко притяг Левінсона за гудзик і таємниче прошепотів:

— Я, брате, саме до Варки в лазарет спорядився, а тут ти зі своїм пакетом. Виходить, ти йолоп і є...

Він лукаво підморгнув зелено-карим оком і пирснув, і в його сміхові — навіть тепер,

коли він говорив про дружину — прохоплювалися сороміцькі нотки, що в'їлися з роками, як цвіль.

— Тимоше! — гукнув Левінсон осоловілого хлопчину на ганку.— Іди овес постережи: Морозко їде.

Коло стаєнь, осідлавши перекинуте корито, підривник Гончаренко лагодив шкіряні в'юки. У нього була непокрита, опалена сонцем голова і темна рудувата борода, що збилася, як повсть. Схиливши крем'яне обличчя над в'юками, він розгонисто штрикав голкою, наче вилами. Могутні лопатки ходором ходили під полотном сорочки.

— Ти що, знову їдеш? — спитав підривник.

— Так точно, ваша підривницька статечність!..

Морозко виструнчився й віддав честь, приставивши долоню до непристойного місця.

— Вільно,— поблажливо сказав Гончаренко,— сам таким дурнем був. У якій справі посилають?

— А так собі, дурничка: розім'ятися командир велів. А то, каже, ти тут ще дітей наплодиш.

— Дурень...— пробурчав підривник, одкусуючи дратву,— базікало сучанське.

Морозко вивів із повітки коня. Гривастий жеребчик насторожено стриг вухами. Був він міцний, волохатий, рисистий, скидався на хазяїна: такі самі ясні зелено-карі очі, такий самий присадкуватий і клишоногий, так само простакуватого-хитрий і блудливий.

— Мишко-о... у-у... Сатана-а...— лагідно бурчав Морозко, підтягуючи попругу.— Мишко-о... У-у... божа худобинка.

— Коли прикинути, хто з вас розумніший,— серйозно сказав підривник,— то не тобі на Мишкові їздити, а Мишкові на тобі, їй-богу.

Морозко риссю виїхав за вигін.

Заросла міжселищна дорога тулилася до річки. Залиті сонцем, за річкою стелилися гречані та пшеничні ниви. В теплій імлі мерехтіли сині шапки Сіхоте-Алінського хребта.

Морозко був шахтар у другому поколінні. Дід його — скривджений своїм богом і людьми сучанський дід — ще орав землю; батько проміняв чорнозем на вугілля.

Морозко народився в темному бараці, біля шахти № 2, коли хрипкий гудок скликав на роботу ранкову зміну.

— Син?..— перепитав батько, коли рудниковий лікар вийшов із комірчини і сказав йому, що народився саме син, а не хто інший.

— Значить, четвертий...— покірно підсумував батько.— Веселе життя...

Потім нап'яв вимощений вугіллям брезентовий піджак і пішов на роботу.

У дванадцять років Морозко навчився вставати за гудком, котити вагонетки, говорити непотребні, здебільшого лайливі слова і пити горілку. Шинків на Сучанській рудні було не менше, аніж копрів.

За сто сажнів від шахти кінчалась западина і починалися сопки. Звідти суворо дивилися на селище замшілі дебелі ялини. Сивими туманними ранками тайгові ізюбри намагалися перекричати гудки. В сині прольоти хребтів через круті перевали нескінченними рейками повзли день у день навантажені вугіллям дековільки на станцію Кангауз. На

гребенях чорні від мазуту барабани, здригаючись від невпинного напруження, намотували слизькі троси. Коло підпіжжя перевалів, де в пахучий ялиник непрохано залізли кам'яні будівлі, працювали невідомо для кого люди, різноголосо свистіли кукушки, гули електричні підйомники.

Життя справді було веселе.

У цьому житті Морозко не шукав нових шляхів, а йшов старими, вже вивіреними стежками. Коли прийшов час, купив сатинову сорочку, хромові, з твердими халявами чоботи й почав ходити у свята на село в долину. Там з іншими хлопцями грав на гармошку, бився з парубками, співав сороміцьких пісень і «псував» сільських дівчат.

Вертаючись додому, шахтарські крали на баштанах кавуни, кругленькі муромські огірки й купалися в бистрій гірській річечці. Їхні гучні, веселі голоси тривожили тайгу, щербатий місяць заздро дивився з-за бескида, над річкою плавала тепла нічна волога.

Коли прийшов час, Морозка посадили в затхлий, пропахлий онучами і блощицями поліцейський участок. Це сталося в розпалі квітневого страйку, коли підземна вода, каламутна, як сльози сліпих рудникових коней, вдень і вночі точилася шахтними стовбурами, і ніхто її не викачував.

Його посадили не за якісь там видатні подвиги, а просто за патякання: гадали настрахати й вивідати про заводіїв. Сидячи в смердючій камері разом з майхінськими спиртоносами, Морозко розповів їм незліченну кількість сороміцьких анекдотів, але заводіїв не виказав.

Коли прийшов час, поїхав на фронт — потрапив до кавалерії. Там навчився зневажливо, як усі, ставитись до «пішої кобилки», шість разів був поранений, двічі контужений і звільнений за чистою ще до революції.

А повернувшись додому, попиячив тижнів зо два та й оженився з доброю гулящою і безплідною відкатницею з шахти № 1. Він усе робив необачно: життя здавалося йому простим, немудрящим, як кругленький муромський огірок з сучанських баштанів.

Може, через те, взявши з собою жінку, пішов він вісімнадцятого року боронити Ради.

Так чи так, але відтоді вхід на рудник був йому заборонений: Ради відстояти не пощастило, а нова влада не дуже-то поважала таких хлопців.

Мишко сердито цокав кованими копитами; жовтогарячі гедзі настирливо дзижчали над вухом, плутались у кудлатій шерсті, кусаючи до крові.

Морозко виїхав на Свіягінську бойову дільницю. За ясно-зеленим, порослим ліщиною, пагорбом непомітно причаїлась Криловка; там стояв Шалдибин загін.

«В-з-з... в-з-з...» — жарко співали невгамовні гедзі.

Химерний звук, ніби щось луснуло, хряпнув і прокотився за пагорбом. За ним — другий, третій... Наче звір, зірвавшись з ланцюга, ламав колючий чагарник.

— Зажди, — натягнувши повід, ледь чутно мовив Морозко.

Мишко слухняно завмер, подавшись вперед м'язистим корпусом.

— Чуєш?.. Стріляють!..— випростуючись, збуджено забурмотів ординарець.— Стріляють!.. Еге ж?

«Та-та-та...» — зайшовся за пагорбом кулет, зшиваючи вогненними нитками оглушливе бухання берданок, округло-чіткий плач японських карабінів.

— У кар'єр!..— гукнув Морозко тужавим схвильованим голосом.

Ноги звично вп'ялись у стремена, пальці з тремтінням розстебнули кобуру, а Мишко вже рвався на вершину через ляскаючий чагарник.

Не виїжджаючи на гребінь, Морозко осадив коня:

— Зажди тут,— сказав, сплигуючи на землю й закидаючи повід на луку сідла: Мишко — вірний раб — не потребував припони.

Морозко повзком вибрався на вершину. Праворуч, проминувши Криловку, правильними цепами, вимуштрувано, як на параді, бігли невеличкі однакові постаті з жовто-зеленими околичками на кашкетах. Ліворуч розладнаними купками в паніці бігали по золотоколосому ячменю люди, відстрілюючися на бігу з берданок. Розлючений Шалдиба (Морозко впізнав його по вороному коню й гостроверхій борсучій папасі) шмагав нагаєм на всі боки і не міг стримати людей. Видно було, як дехто крадькома зривав червоні бантики.

— Падлюки, що роблять, що роблять!..— дедалі дужче запалюючись від перестрілки, бурмотів Морозко.

В останній купці людей, які в паніці бігли, в пов'язці з хустки, в куцій міській піджачині,

невміло тягнуци гвинтівку, біг, накульгуючи, сухорлявий парубійко. Інші, певно, навмисне пристосовувалися до його бігу, не бажаючи залишити самого. Купка швидко рідшала, парубійко в білій пов'язці теж упав. Проте він не був убитий — кілька разів намагався підвестися, повзти, простягав руки, кричав щось нечутне.

Люди, не озираючись, залишивши його позаду, надали ходи.

— Падлюки, ти бач, що роблять!..— знову сказав Морозко, нервово вп'явшись пальцями в пітний карабін.

— Мишко, сюди!..— раптом гукнув він не своїм голосом.

Подряпаний до крові жеребчик, широко роздимаючи ніздрі, з тихим іржанням вилетів на вершину...

За кілька секунд, розпластавшись, наче птах, Морозко летів ячмінним полем. Люто дзижчали над головою свинцево-вогненні гедзі, падала кудись у провалля кінська спина, різко свистів під ногами ячмінь...

— Лягай!..— крикнув Морозко, перекидаючи повід на один бік і шалено пристроюючи жеребця однією ногою.

Мишко не хотів лягати під кулями й стрибав усіма чотирма навколо перекинутої стогнучої постаті з білою, забарвленою кров'ю пов'язкою на голові.

— Лягай!..— несамовито хрипів Морозко, роздираючи вудилами коневі губи.

Підігнувши тремтячі від напруження коліна, Мишко опустився на землю.

— Боляче, ой... бо-оляче!..— стогнав поранений, коли ординарець перекидав його через

сідло. Обличчя в хлопця було бліде, безвусе, чистеньке, хоч і замащене кров'ю.

— Мовчи, занудо!..— прошипів Морозко.

За кілька хвилин, відпустивши поводи, обома руками підтримуючи ношу, він, об'їжджаючи пагорб, мчав до села, де стояв загін Левінсона.

II. МЕЧИК

Сказати по правді, врятований не сподобався Морозці з першого ж погляду.

Морозко не любив чистеньких людей. У його життєвій практиці це були нестійкі, нікчемні люди, яким не можна вірити. Крім того, поранений одразу ж показав себе не дуже мужньою людиною.

— Жовторотий...— глузливо процідив ординарець, коли неприємного парубійка поклали на ліжко в хаті у Рябця.— Трохи дряпнули, а він уже й розкис.

Морозкові хотілося сказати щось дуже образливе, але він не знаходив слів.

— Звісно, сопливий...— бурчав він невдоволенням голосом.

— Не базікай,— суворо урвав Левінсон.— Бакланов!.. Уночі одвезете хлопця до лазарету.

Пораненому зробили перев'язку. У бічній кишені піджака знайшли трохи грошей, документи (звати Павлом Мечиком), пакуночок з листами та жіночою фотографічною картою.

Десятка зо два похмурих, неголених, чорних від смаги чоловіків по черзі роздивлялися

ніжне, з ясними кучериками дівоче обличчя, і карточка збентежено повернулася на своє місце. Поранений лежав непритомний, з застиглими, безкровними губами, безживно простягнувши руки на ковдрі.

Він не чув, як задушливого, темно-синього вечора його вивезли з села на тряскому возі, опритомнів уже на ношах. Перше відчуття плавного погойдкування злилося з таким самим невиразним відчуттям зоряного неба, що пливло над головою. Зусібіч оточувала волохата, безока темрява, віяло свіжим і міцним, ніби настоящим на спирту, запахом глици й прілого листя.

Він відчув тиху вдячність до людей, що несли його так плавно й обережно. Хотів заговорити до них, ворухнув був губами і, нічого не сказавши, знову знепритомнів.

Коли прокинувся вдруге, був уже день. У паруючих лапах кедрівника тануло пишне й ліниве сонце. Мечик лежав на ліжку в затінку. Праворуч стояв сухорлявий, високий, прямий чоловік у сірому лазаретному халаті, а ліворуч, перекинувши через плече важкі золотаво-русі коси, схилилася над ліжком спокійна й лагідна жіноча постать.

Перше, що охопило Мечика,— що йшло від цієї спокійної постаті, від її великих димчастих очей, пухнастих кіс, від теплих смагливих рук,— було почуття якоїсь безцільної, але всеосяжної, майже безмежної доброти й ніжності.

— Де я? — тихо спитав Мечик.

Високий, прямий чоловік звідкілясь згори простяг кістляву шорстку долоню, помацав пульс.

— Минеться...— мовив він спокійно.— Вара, приготуйте все для перев'язки та гукніть Харченка...— Він трохи помовчав і невідомо навіщо додав:— Уже зараз.

Мечик з болем трохи підняв повіки й подивився на того, що говорив. Він мав довге й жовте обличчя з глибоко запалими блискучими очима. Вони байдуже вступилися в пораненого, і одне око несподівано й нудно підморгнуло.

Було дуже боляче, коли в присохлі рани сунули шорстку марлю, але Мечик весь час відчував на собі обережні дотики лагідних жіночих рук і не кричав.

— От і гаразд,— сказав високий чоловік, закінчуючи перев'язку.— Три дірки справжні, а в голову — так, подряпина. За місяць заростуть, або я — не Сташинський.— Він дещо пожвавішав, швидше заворушив пальцями, тільки очі дивилися з тим самим тоскним блиском, і праве — одноманітно кліпало.

Мечика вмили. Він підвівся на ліктях і подивився навколо.

Якісь люди метушилися біля рубленого барака, з димаря здіймався синюватий димок, на даху виступала смола. Величезний чорнодзьобий дятел діловито стукав на узліссі. Спершися на ціпок, добродушно дивився на все світлобородий і тихий дідок у халаті.

Над дідком, над бараком, над Мечиком повіта смоляними запахами пливла сита тайгова тиша.

Тижнів три тому, ідучи з міста з путівкою в чоботі і револьвером у кишені, Мечик дуже невиразно уявляв собі те, що на нього чекає. Він бадьоро насвистував веселеньку міську

мелодію,— в кожній жилочці грала бурхлива кров, хотілося боротьби й руху.

Люди в сопках (знайомі лише з газет) поставали перед очима мов живі, в одязі з порохового диму й героїчних подвигів. Голова пухла від цікавості, від зухвалої уяви, від млосно-солодких спогадів про дівчину з руськими кучериками...

Вона, певно, як і раніше, вранці п'є каву з печивом і, зв'язавши ремінцем книжки, обгорнуті в синій папір, ходить вчитися...

Біля самої Криловки з кушів вискочило кілька чоловік з берданками напереваги.

— Хто такий? — спитав гостровидий парубок у матроському кашкеті.

— Та от... послали з міста...

— Документи?

Довелось роззутися й дістати путівку.

— «...При... морський... о-обласний комітет... соціалістів... ре-лю-ці-не-рів»...— читав матрос по складах, часом кидаючи на Мечика колючі, мов будяки, погляди.— Та-ак...— протяг непевно.

І раптом, налившись кров'ю, схопив Мечика за барки й закричав надривним, верескливим голосом:

— Як же ти, паскудо...

— Що? Що? — розгубився Мечик.— Таж це «максималістів». Прочитайте, товаришу!

— Обшука-ати!..

За кілька хвилин Мечик — побитий і обеззброєний — стояв перед чоловіком у гостроверхій борсучій папасі, з чорними очима, що пропікали до п'ят.

— Вони не розібрали...— говорив Мечик, нервово схлипуючи і затинаючись.— Адже

там написано — «максималістів»... Зверніть увагу, будь ласка...

— Ану, дай папір.

Чоловік у борсучій папасі втупився в путівку. Під його поглядом зібганий папірець аж наче курився. Потім він перевів очі на матраса.

— Дурень...— суворо сказав.— Не бачиш: «максималістів»...

— Еге ж, еге ж! — зрадивши, вигукнув Мечик.— Я ж казав — максималістів! Адже це зовсім інше...

— Виходить, даремно били...— розчаровано мовив матрос.— Чудасія!

Того самого дня Мечик став рівноправним членом загону.

Люди, що оточували його, аж ніяк не скидалися на тих, яких створила була його палка уява. Ці були брудніші, вошивіші, жорсткіші й безпосередніші. Вони крали один в одного патрони, роздратовано матюкалися за кожну дрібницю й билися до крові за кусень сала. Вони знущалися з Мечика з усякого приводу: з його міського піджака, з правильної мови, з того, що він не вміє чистити гвинтівку, навіть з того, що він хліба з'їдає менше ніж фунт за обідом.

Проте це були не книжні, а справжні, живі люди.

Тепер, лежачи на тихій тайговій галявині, Мечик усе пережив заново. Йому стало жаль хорошого, наївного, але щирого почуття, з яким він ішов у загін. З особливою, болісною чуйністю сприймав він тепер піклування й любов тих, що були навколо, дрімотну тайгову тишу.

Госпіталь стояв на стрілці, де зливалися два струмки. На узліссі стукав дятел, шепотіли багряні маньчжурські чорноклени, а внизу, під схилом, неугавно співали оповиті сріблястим пирієм джерела. Хворих і поранених було небагато. Тяжких — двоє: сучанський партизан Фролов, поранений у живіт, і Мечик.

Щоранку, коли їх виносили з барака, до Мечика підходив світлобородий і тихий дідок Піка. Він нагадував якусь дуже стару, всіма забуту картину: в непорушній тиші, коло стародавнього, порослого мохом скиту над озером на смарагдовому бережку сидить ясний і тихий дідусь у скуфійці і вудить рибку. Тихе небо над дідусем, тихі, розімлілі від спеки ялини, тихе, поросле очеретом озеро. Мир, сон, тиша...

Чи не за цим сном тужить Мечикова душа?

Співучим голосом, як сільський дячок, Піка розповідав про сина — колишнього червоногвардійця.

— Та-ак... Приходить ото він до мене. Я, звичайно, сиджу на пасіці. Ну, не бачились давно, поцілувалися — річ відома. Бачу тільки, сумний він чогось... «Я,— каже,— тату, до Чити їду».— «Чого ж так?..» — «Та там,— каже,— тату, чехословаки об'явилися».— «Ну то й що,— кажу,— чехословаки?.. Живи тут; дивись,— кажу,— розкіш яка!..» І справді: на пасіці в мене — мало що не рай: берізка, знаєш,— липа цвіте, бджілки... в-ж-ж... в-ж-ж...

Піка скинув з голови м'яку чорну шапочку й радісно повів нею довкола.

— І що ж ти скажеш?.. Не залишився! Так-таки й не залишився... Поїхав... Тепер

і пасіку колчаки сплюндрували, і сина нема...
От життя!..

Мечик любив його слухати. Подобалась тиха співуча мова старого, його повільний, що йшов зсередини, жест.

Але ще більше любив він, коли приходила сестра милосердя. Вона обшивала й обпирала увесь лазарет. Відчувалась у ній величезна любов до людей, а до Мечика вона ставилась особливо ніжно й дбайливо. Поволі одужуючи, він починав дивитися на неї земними очима. Вона була дещо сутула й бліда, а руки мала надмірно великі для жінки. Але ходила вона якоюсь особливою, неплавною, сильною ходюю, і голос її завжди щось обіцяв.

І коли вона сідала поряд на ліжко, Мечик уже не міг лежати спокійно. (Він ніколи б не признався про це дівчині з руськими кучериками).

— Блудлива вона — Варка, — сказав одного разу Піка. — Морозко, чоловік її, в загоні, а вона блудить...

Мечик подивився в той бік, куди, підморгуючи, показував старий. Сестра прала на галявині білизну, а коло неї крутився фельдшер Харченко. Він раз у раз нахилився до неї і говорив щось веселе, і вона, дедалі частіше відриваючись від роботи, поглядала на нього дивним димчастим поглядом. Слово «блудлива» збудило в Мечика гостру цікавість.

— А чого вона... така? — запитав він у Піки, намагаючись приховати збентеження.

— А кат її знає, чого вона така ласкава. Не може нікому відмовити, та й годі...

Мечик згадав про перше враження, яке

справила на нього сестра, і незрозуміла образа ворухнулася в ньому.

Від цієї хвилини він почав уважніше спостерігати за нею. Справді, вона занадто багато крутила з чоловіками,— з усіма, хто хоч якось міг обходитися без чужої допомоги. Але ж у госпіталі більше не було жінок.

Якось уранці, після перев'язки, вона затрималась, поправляючи Мечикову постіль.

— Посидь зі мною...— сказав він, червоніючи.

Вона подивилась на нього довго й уважно, як того дня, перучи білизну, дивилась на Харченка.

— Ти ба...— мовила мимоволі з деяким подивом.

Проте, поправивши постіль, сіла поряд.

— Тобі подобається Харченко? — спитав Мечик.

Вона не чула запитання — відповіла на власні думки, притягаючи Мечика великими димчастими очима:

— А який же молоденький...— І, схаменившись:— Харченко?.. А що, нічого. Всі ви одним миром мазані...

Мечик витяг з-під подушки невеличкого згортка у газетному папері. З побляклої фотографії на нього глянуло знайоме дівоче обличчя, але воно не здалося йому таким любим, як раніше,— воно дивилося з чужою й удаваною веселістю, і хоч Мечик боявся признатися в цьому, але йому стало дивно, як він міг раніше так багато думати про неї. Він ще не знав, навіщо це робить і чи добре це, коли простягав сестрі портрет дівчини з руськими кучериками.

Сестра роздивлялась його — спочатку зблизка, потім, одвівши руку, і раптом, упустивши портрет, скрикнула, схопилася з ліжка й швидко озирнулася назад.

— Гарна курва! — сказав з-за клена чийсь насмішкуватий, хрипкуватий голос.

Мечик скося поглянув у той бік і побачив дивно знайоме обличчя з іржавим неслухняним чубом з-під кашкета і з насмішкуватими зелено-карими очима, в яких тоді був інший вираз.

— Ну, чого злякалася? — спокійно вів далі хрипкий голос.— Це я не на тебе — на патрет... Багато я жінок перемінив, а от патретів не маю. Може, ти мені коли подаруєш?..

Варя отямилася і засміялася.

— Ну й налякав...— сказала не своїм — співучим жіночим голосом.— Звідки це тебе, чорта патлатого...— І, звертаючись до Мечика: — Це — Морозко, чоловік мій. Завжди щось устругне...

— Та ми з ним трішки знайомі...— сказав ординарець, з усмішкою відтінивши слово «трішки».

Мечик лежав мов прибитий, не знаходячи слів від сорому й образи. Варя вже забула про карточку і, розмовляючи з чоловіком, наступила на неї ногою. Мечикові соромно було навіть попросити, аби карточку підняли.

А коли вони пішли в тайгу, він, зціпивши зуби від болю в ногах, сам дістав утоптаний в землю портрет і подер його на клаті.

ІІІ. ШОСТЕ ПОЧУТТЯ

Морозко і Варя повернулися після полудня, не дивлячись одне на одного, зморені й лінів.

Морозко вийшов на галявину і, заклавши два пальці до рота, тричі свиснув пронизливим розбійницьким свистом. І коли, наче в казці, вилетів з гущавини кучерявий, дзвінкокопитний жеребець, Мечик згадав, де він бачив обох.

— Михрютка-а... сучий син... заждався? — ласкаво бурчав ординарець.

Проїжджаючи повз Мечика, він подивився на нього з хитруватою усмішкою.

Потім, пірнаючи по косогорах, у тінистій зелені балок, Морозко ще не раз згадував про Мечика. «І чого тільки йдуть такі до нас? — думав він з досадою й нерозумінням.— Як починали, нікого не було, а тепер на готовеньке — йдуть...» Йому здавалося, що Мечик дійсно прийшов «на готовеньке», хоча насправді тяжкий хресний шлях був іще попереду. «Прийде отакий шпендрик — розкисне, напаскудить, а ми розплачуйся... І що в ньому моя дурепа знайшла?»

Ще він думав про те, що саме життя стає хитрішим, старі сучанські стежки заростають, доводиться самому вибирати дорогу.

За думками, незвично тяжкими, Морозко не помітив, як виїхав на долину. Там — у запашному пирії, в дикій кучерявій конюшині дзвеніли коси, — линув над людьми запопадливий трудяга-день. У людей були кучеряві, як конюшина, бороди, пітні й довгі, до колін, сорочки. Вони йшли прокосами рівною, присідаючою

ходою, і трави шумно лягали до ніг, запашні й лінівi.

Побачивши озброєного верхівця, люди, не поспішаючи, кидали роботу і, прикриваючи очі натрудженими долоньями, довго дивилися вслід.

— Як свічечка!..— захоплювались вони Морозком, коли, трохи підвівшись у стремених, схилившись на передню луку випростаним корпусом, він плавно мчав клусом, ледь-ледь здригаючись на ходу, як полум'я свічки.

За вигином річки, коло баштанів сільського голови Хоми Рябця, Морозко притримав коня. Над баштанами не відчувалося дбайливого хазяйського ока: коли господар зайнятий громадськими справами, баштани заростають травою, гниє дідівський курінь, череваті дині насилу досягають у запашному полині, і опудало над баштаном схоже на птаха, що здихає.

Злодійкувато озирнувшись навколо, Морозко повернув до похиленого куреня. Обережно зазирнув усередину. Там нікого не було. Ваялось якесь ганчір'я, заіржавлений уламок коси, сухі лушпайки огірків та динь. Одв'язавши мішок, Морозко зіскочив з коня і, пригинаючись до землі, поповз грядками. Гарячково розриваючи огудиння, пхав дині в торбу, а деякі тут-таки з'їдав, розламуючи на коліні.

Мишко, помахаючи хвостом, дивився на хазяїна хитрим, розуміючим поглядом, коли враз, зачувши шарудіння, наставив волохаті вуха й швидко повернув до річки кудлату голову. З лози виліз на берег довгобородий, ширококостий дід у полотняних штанях і рудій повстяній шапці. Він насилу тримав у руках нерета, що ходив ходором; у ньому

величезний, плоскозябрий таймень бився в передсмертних муках. З нерета холодними цівками стікала на полотняні штани, на міцні босі ступні розбавлена водою малинова кров.

У рослій постаті Хоми Єгоровича Рябця Мишко впізнав хазяїна гнідої широкозадої кобили, з якою, відокремлений дощатою перегородкою, Мишко жив і харчувався в одній стайні, знемагаючи від постійної похоті. Тоді він привітно розставив вуха і, задерши голову, придуркувато й радісно заіржав.

Морозко злякано схопився й застиг напівзігнувшись, тримаючись обома руками за мішок.

— Що ж ти... робиш? — з образою й тремтінням у голосі сказав Рябець, дивлячись на Морозка нестерпно суворим і скорботним поглядом. Він не випускав з рук нерета, що туго тремтів, і риба билася коло ніг, як серце від невимовлених, пекучих слів.

Морозко кинув мішок і, полохливо втягуючи голову в плечі, побіг до коня. Вже в сідлі він подумав про те, що треба було, витрусивши дині, захопити мішок із собою, аби не лишилось ніяких доказів. Але, зрозумівши, що тепер уже однаково, пристрожив жеребця і помчав курним, шаленим кар'єром.

— Зажди-и, знайдемо на тебе управу... знайдемо!.. знайдемо!..— кричав Рябець, налягаючи на одне слово і все ще не ймучи віри, що людина, яку він цілісінький місяць годував і одягав, як сина, обкрадає його баштани, та ще в такий час, коли вони заростають бур'яном через те, що їхній господар працює на громаду.

В садочку у Рябця, розклавши в затінку,

на круглому столику, підклеєну карту, Левінсон допитував розвідника, що тільки-но повернувся.

Розвідник — у селянській ватянці і в личаках — побував у самому центрі японського розташування. Його кругле, обпалене сонцем лице пашіло радісним збудженням небезпеки, яка щойно минула.

За словами розвідника, головний японський штаб стояв у Яковлівці. Дві роти із Спаськ-Приморська пересунулись у Сандагоу, зате Свіячінська вітка була звільнена, і до Шабановського Ключа розвідник їхав разом з двома озброєними партизанами із загону Шалдиби.

— А куди Шалдиба відступив?

— На корейські хутори...

Розвідник спробував знайти їх на карті, але це було не так легко, і він, не бажаючи показати себе неуком, непевно тицьнув пальцем у сусідній повіт.

— Коло Криловки їх дуже пошарпали, — жваво вів він далі, шморгаючи носом. — Тепер половина хлонців розбрелися по селах, а Шалдиба сидить у корейському зимівнику й жере чумизу. Кажуть, запив дуже. Геть схибнувся.

Левінсон порівняв нові дані з тими, які повідомив учора даубихинський спиртонос Стиркша, і з тими, які було надіслано з міста. Відчувалося щось недобре. Левінсон мав особливий нюх щодо цього — шосте почуття, як у кажана.

Недобре відчувалося в тому, що, виїхавши до Спаського, голова кооперативу другий тиждень не повертався додому, і в тому, що позавчора із загону втекло кілька сандагоу-

ських селян, які раптом затужили за домівкою, і в тому, що кривий хунхуз Лі-фу, що йшов із загоном на Уборку, з невідомих причин звернув до верхів'їв Фундзина.

Левінсон знову і знову розпитував і знову весь поринав у карту. Він був винятково терплячий і наполегливий, як старий тайговий вовк, у якого, можливо, не вистачає вже зубів, але який владно водить за собою зграї — непереможною мудрістю багатьох поколінь.

— Ну, а чогось особливого... не відчувалось?

Розвідник дивився, не розуміючи.

— Нюхом, нюхом!..— пояснив Левінсон, збираючи пальці в пучку й швидко підносячи їх до носа.

— Нічого не нюхав... Як уже є...— винувато проказав розвідник. «Що я — собака, чи що?» — подумав він з ображеним подивом, і обличчя його одразу стало червоне й дурне, як у перекупки на сандагоуському базарі.

— Ну, іди...— махнув Левінсон рукою, на-смішкувато примружуючи услід голубі, як оболонь, очі.

Сам він у задумі пройшовся садом; зупинившись біля яблуні, довго спостерігав, як длубається в корі міцноголовий, піщаного кольору жучок, і якимись невідомими шляхами раптом прийшов до висновку, що незабаром загін розженуть японці, коли до цього не приготуватися заздалегідь.

Коло хвіртки Левінсон зіткнувся з Рябцем і своїм помічником Баклановим — кремезним парубійком років дев'ятнадцяти в сукняній захисній гімнастерці з недремним кольтом коло пояса.

— Що робити з Морозком?..— зразу випалив Бакланов, збираючи над переніссям тугі зморшки брів і гнівно скидаючи з-під них палючими, як вуглини, очима.— Дині в Рябця крав... ось, будь ласка!..

Він, уклонившись, повів руками від командира до Рябця, наче пропонував їм познайомитися. Левінсон давно не бачив помічника такого збудженого.

— А ти не кричи,— сказав він спокійно й переконано,— кричати не треба. В чому справа?..

Рябець тремтячими руками простяг злощасного мішка.

— Півбаштану споганив, товаришу командир, щира правда! Я, знаєш, нерети перевіряв — коли то ще зберешся. Вилізаю з лози...

І він докладно виклав свою кривду, особливо наголошуючи на тому, що, працюючи для громади, геть занедбав господарство.

— Жінки в мене, знаєш, замість того, щоб баштан прополоти, як це в людей водиться, на косовиці пропадають. Як прокляті!..

Левінсон, вислухавши його уважно й терпляче, послав по Морозка.

Той з'явився в недбало зсунутому на потилицю кашкеті і з неприступно-зухвалим виглядом, що його завжди напускав, коли почувався винним, але збирався брехати й боронитися до останньої можливості.

— Твій мішок? — спитав командир, одразу втягуючи Морозка в орбіту своїх прозорих очей.

— Мій...

— Бакланов, забери в нього сміт...

— Як то забери?.. Ти мені його давав?! — Морозко відскочив набік і розстібнув кобуру.

— Не дурій, не дурій...— з суворою стриманістю сказав Бакланов, тугіше збираючи зморшки над переніссям.

Залишившись без зброї, Морозко одразу розм'як.

— Ну, скільки я там динь отих узяв?.. І що це ви, Хомо Єгоровичу, справді! Ну це ж справжнісінька дрібниця... справді!

Рябець, очікувально потупивши голову, ворухив босими пальцями запорошених ніг.

Левінсон наказав, аби на вечір зібралася для обговорення Морозчиного вчинку сільська громада разом із загоном.

— Хай усі довідаються...

— Йосипе Абрамовичу...— заговорив Морозко глухим голосом, що враз потьмянів.— Ну, нехай — загін... однаково. А селян нащо?

— Слухай, голубе,— сказав Левінсон, звертаючись до Рябця і не помічаючи Морозка,— в мене до тебе діло... віч-на-віч.

Він узяв голову за лікоть і, одводячи набік, попросив за два дні зібрати по селу хліба й насушити пудів з десять сухарів.

— Тільки гляди, щоб ніхто не знав — навіть що сухарі й для кого.

Морозко зрозумів, що розмову закінчено, і сумно поплентався в караульне приміщення.

Левінсон, залишившись наодинці з Баклановим, наказав йому від завтрашнього дня збільшити коням порцію вівса.

— Скажи начгоспові, нехай сипле повну мірку.

IV. САМ

Приїзд Морозка порушив душевну рівновагу Мечика, що встановилась була під впливом рівного, безтурботного життя в госпіталі.

«Чого він так зневажливо дивився? — думав Мечик, коли ординарець поїхав.— Хай він витяг мене з вогню, хіба ж це дає право насміхатися?.. І всі, головне... всі...» Він подивився на свої тонкі, схудлі пальці, ноги під ковдрою, скуті лубками, і старі, загнані всередину образи спалахнули в ньому з новою силою, і душа його скулилася від збентеження й болю.

Від того самого часу, як гостровидий парубок з колючими, наче будяки, очима вороже й жорстоко схопив його за комір, кожен ішов до Мечика з насмішкою, а не з допомогою, ніхто не хотів розбиратися в його образах. Навіть у госпіталі, де тайгова тиша дихала любов'ю й миром, люди пестили його тільки тому, що в цьому був їхній обов'язок. І найгіршим, найтяжчим для Мечика було почуватися самотнім після того, як і його кров залишилась десь на ячмінній ниві.

Його потягло до Піки, але старий, розіславши халат, мирно спав під деревом на узліссі, поклавши під голову м'яку шапку. Від круглої, блискучої лисинки розходилося на всі боки, ніби сяйво, прозоре срібне волоссячко. Двоє хлопців, один з перев'язаною рукою, другий, накульгуючи — вийшли з тайги. Зупинившись коло старого, шахраювато переморгнулися. Кривий знайшов соломинку і, звівши брови й скривившись, немов сам збирався чихнути, полоскотав нею в Пічиному

носі. Піка сонно забурчав, покрутив носом, кілька разів одмахнувся рукою, нарешті голосно чихнув, усім на втіху. Обидва пирскнули сміхом і, припадаючи до землі, озираючись, як шкодливі дітлахи, побігли до барака — один, обережно притримуючи руку, другий, злодійкувато припадаючи на ногу.

— Гей ти, помічник смерті! — закричав перший, побачивши на призьбі Харченка і Варю.— Ти що це молодиць наших мацаєш?.. Ану, ану, дай-но й мені потриматись...— забурчав він масним голосом, сідаючи поряд та обіймаючи сестру здоровою рукою.— Ми тебе любимо — ти в нас одна, а цього чорномазого жени — жени його к матері, жени його, сучого сина!..— Він тією самою рукою намагався відштовхнути Харченка, але фельдшер міцно тулився до Варі з другого боку й щирив рівні, пожовклі від маньчжурки зуби.

— А мені де ж притулитися? — плаксиво загугнявив кривий.— І що ж воно таке, і де ж це правда, і хто ж це пошанує пораненого чоловіка,— як це ви дивитесь, товариші, любі громадяни?..— заторохкотів він, як заведений, кліпаючи вогкими повіками й безладно вимахуючи руками.

Його супутник, страхаючи, дригав ногою, не підпускаючи близько, а фельдшер реготав неприродно голосно, непомітно залізаючи Варі під кофтину. Вона дивилась на них покірно і зморено, навіть не пробуючи вигнати Харченкову руку, і раптом, помітивши на собі збентежений погляд Мечика, схопилася, швидко застібаючи кофтину і червоніючи, мов півонія...

— Лізуть, як мухи на мед, пси шолудиві!..— сказала спересердя і, низько нахиливши голову, побігла в барак. Дверима прищикнула спідницю й, сердито висмикнувши її, знову грюкнула так, що мох посипався з щілин.

— Оце тобі сестра-а! — співуче виголосив кривий. Скривився, ніби понюхав табак, і захихотів — тихо, дрібно й паскудно.

А з-під клена, з ліжка, з висоти чотирьох матраців, втупивши в небо жовте, виснажене хворобою обличчя, відчужено й суворо дивився поранений партизан Фролов. Його погляд був тьмянний і порожній, як у мертвого. Рана Фролова була безнадійна, і він сам знав це з тієї миті, коли, судомлячись від смертельного болю в животі, вперше побачив у власних очах безплотне, перекинуте небо. Мечик відчув на собі його нерухомий погляд і, здригнувшись, злякано відвів очі.

— Хлопці... шкодять...— хрипко сказав Фролов і поворушив пальцем, наче хотів комусь довести, що ще живий.

Мечик удав, що не чує.

І хоча Фролов давно забув про нього, він довго боявся подивитися в його бік — здавалося, поранений все ще дивиться, вишкірившись у кістлявій, обтягнутій усмішці.

З барака, незручно зломившись у дверях, вийшов лікар Сташинський. Одразу випростався, як довгий складаний ніжик, і здалося дивним, як це він міг зігнути, коли вилізав. Великими кроками підійшов до хлопців і, забувши, навіщо вони знадобилися, здивовано спинився, кліпаючи одним оком...

— Спека...— буркнув нарешті, згинаючи

руку й проводячи нею по стриженій голові проти волосся. А вийшов він сказати, що негарно набридати людині, яка ж не може стати всім за матір і за дружину.

— Нудно лежати? — запитав він Мечика, підходячи до нього й опускаючи йому на чоло суху, гарячу долоню.

Мечика зворушила його несподівана турбота.

— Мені — що?.. Одужав та й пішов... — стрепенувся Мечик, — а ось вам як?.. Завжди в лісі.

— А якщо треба?..

— Що треба?.. — не зрозумів Мечик.

— Та в лісі мені бути... — Сташинський забрав руку і вперше з людською цікавістю подивився Мечикові просто у вічі своїми — блискучими й чорними. Вони дивились якимось здалеку і тужливо, ніби увібрали всю безмовну тугу за людьми, яка довгими ночами гризе тайгових самітників коло чадних сіхоте-алінських багать.

— Я розумію, — сумно сказав Мечик і всміхнувся так само привітно й сумно. — А хіба не можна було на селі влаштуватися?.. Тобто не те, що вам особисто, — перехопив він здивований погляд, — а госпіталь на селі?

— Безпечніше тут... А ви самі звідки?

— Я з міста.

— Давно?

— Та вже понад місяць.

— Крайзельмана знаєте? — пожвавішав Сташинський.

— Знаю трішки...

— Ну як він там? А ще кого знаєте? —

Лікар дужче закліпав оком і так несподівано сів на пеньок, немов його ззаду вдарили під коліна.

— Вонсика знаю, Єфремова...— почав перелічувати Мечик.— Гур'єва, Френкеля — не того, що в окулярах,— з тим я не знайомий,— а маленького...

— Таж це все максималісти?! — здивувався Сташинський.— Звідки ви їх знаєте?

— Так я ж усе більше з ними...— непевно пробурмотів Мечик, чогось ніяковіючи.

«А-а»...— начебто хотів сказати Сташинський і не сказав.

— Добре діло,— буркнув сухо, якимсь чужим голосом і підвівся.— Ну-ну... одужуйте...— сказав, не дивлячись на Мечика. І, ніби боячись, що той покличе його назад, швидко пішов до барака.

— Васютіну ще знаю!..— намагаючись за щось ухопитися, крикнув услід Мечик.

— Так... так...— кілька разів повторив Сташинський, напіввозираючись і прискорюючи ходу.

Мечик зрозумів, що чимось не догодив йому,— скулився й почервонів.

Раптом усі переживання останнього місяця паринули на нього разом,— він ще раз спробував за щось ухопитися і не зміг. Губи його затремтіли, він швидко-швидко закліпав, стримуючи сльози, але вони не послухались і потекли, великі й рясні, розповзаючись обличчям. Він з головою вкрився ковдрою і, вже не стримуючись, заплакав тихо-тихо, намагаючись не тремтіти і не схлипувати, щоб ніхто не помітив його слабкості.

Він плакав довго й невтішно, і думки його,

як і сльози, були солоні й терпкі. Потім, заспокоївшись, він так і залишився лежати нерухомо, накрившись з головою. Кілька разів підходила Варя. Він добре знав її сильну ходу, наче аж до смерті сестра зобов'язалася штовхати поперед себе навантажений вагончик. Нерішуче постоявши біля ліжка, вона знову йшла геть. Потім приплентався Піка.

— Спиш? — спитав чітко й лагідно.

Мечик удав, що спить. Піка трохи зачекав. Чути було, як співають на ковдрі вечірні комарі.

— Ну, спи...

Коли посутеніло, знову підійшли двоє — Варя і ще хтось. Обережно піднявши ліжко, понесли його в барак. Там було жарко й вогко.

— Іди... іди по Фролова... я зараз прийду.— сказала Варя.

Вона кілька секунд постояла над ліжком, обережно піднявши з голови ковдру, спитала:

— Ти що це, Павлушо?.. Погано тобі?..

Вона вперше назвала його Павлушею.

Мечик не міг розгледіти її в темряві, але відчував її присутність так само, як і те, що вони тільки вдвох у бараці.

— Погано...— сказав він похмуро й тихо.

— Ноги болять?..

— Ні, так собі...

Вона хутко нахилилась і, міцно припавши до нього великими й м'якими грудьми, поцілувала його в губи.

V. ДЯДЬКИ І «ВУГІЛЬНЕ ПЛЕМ'Я»

Бажаючи перевірити свої припущення, Левінсон пішов на збори загодя — потертися серед дядьків, чи нема яких чуток.

Сход збирався в школі. Народу було ще небагато: кілька чоловік, рано повернувшись з поля, гомоніли на ганку. Крізь розчинені двері було видно, як Рябець вовтузиться в кімнаті з лампою, припасовуючи закопчене скло.

— Осипові Абрамовичу, — шанобливо віталися дядьки, по черзі простягаючи Левінсонові темні, зашкарублі від роботи пальці.

Він привітався з кожним і скромно сів на призьбі.

За річку різноголосо співали дівчата; пахло сіном, відвологою пилюкою і димом вогнищ. Чути було, як б'ються на поромі зморені коні. У теплій вечірній імлі, в рипінні навантажених возів, у протяглому муканні ситих недосених корів згасав селянський клопітний день.

— Щось малувато, — мовив Рябець, виходячи на ганок. — Та нині більше й не збереш, на сіножаті багато хто ночує...

— А сход навіщо в будень? Чи термінове щось?

— Та є тут одна справа... — зам'явся голова. — Нашкодив тут один їхній, — у мене живе. Воно, як би це сказати, і пусте, а ціла морока вийшла... — Він ніяково подивився на Левінсона й замовк.

— А коли пусте, то не слід би й збирати!.. — разом загомоніли дядьки. — Час такий — селянинові кожна година дорога.

Левінсон пояснив. Тоді вони навперебій почали розповідати свої селянські скарги, що стосувалися переважно косовиці та браку краму.

— Ти б, Осипе Абрамовичу, пройшовся як-небудь по сіножатях, подивився: чим косять люди. Цілих кіс ні в кого, хоч би одна для сміху, всі латані. Не робота — нудота.

— Семен бач яку зіпсував! Йому все аби швидше — завзятий чоловік до роботи,— йде покосом, сопе як машина, в купину я-ак... засвітить!.. Тепер уже, хоч скільки латай, не те.

— Добра литовка була!..

— А мої — як там?.. — замислено спитав Рябець.— Упорались чи ні? Трава нині буйна — хоч би до неділі торішній клин скосили. Ускочить нам у копійчку війна оця.

В тремтливую смугу світла падали з темряви нові постаті в довгих брудно-білих сорочках, дехто з клунками — просто з роботи. Вони приносили з собою шумливий мужицький гомін, запах дьогтю, поту і свіжоскошеної трави.

— Здрастуйте у вашій хаті...

— Хо-хо-хо!.. Іван?.. Ану, покажи пику на світло, — чи дуже джмелі покусали? Бачив я, як ти тікав од них, сідницею крутив.

— Ти що ж це, паскудо, мій клин викосив?

— Як твій? Не бреш!.. Я — по межу, тютілька в тютільку. Нам чужого не треба — свого вистачає...

— Знаємо ми вас... «Вистача-ає!» Свиней ваших з городу не виженеш... Скоро на моєму баштані пороситимуться... «Вистача-ає!..»

Хтось, високий, сутулий і жорсткий, з одним

блискучим у пiтьмі оком, вирiс над натовпом, сказав:

— Японець позавчора в Сундугу прийшов. Чугуївські хлопці казали. Прийшов, зайняв школу — і зараз же по молодичках: «Руські барисня, руські барисня... сю-сю-сю». Тьху, прости господи!..— урвав він з ненавистю, рвучко махнувши рукою навідліг, мов одрубуючи.

— Він і до нас дійде, це вже точно...

— І звідки халепа така?

— Нема селянинові спокою.

— І все на селянинові, і все на ньому! Хоч би вже на щось одне вийшло...

— Головне діло — і виходів ніяких! Хоч так у могилу, хоч так у труну — одна відстань!..

Левінсон слухав, не втручаючись. Про нього забули. Він був такий маленький, непоказний на вигляд — увесь складався з шапки, рудої бороди та чобіт вище колін. Але, вслухаючись у безладні селянські голоси, Левінсон вловлював у них чутні лише йому тривожні нотки. «Погані справи,— думав він зосереджено,— зовсім погані... Треба завтра ж написати Сташинському, аби порозтикав поранених, куди можна... Завмерти на час, наче і нема нас... караули посилити...»

— Бакланов! — гукнув він помічника.— Ходи-но сюди на хвилинку... Справа ось яка... сідай ближче. Думаю я, мало нам одного вартового коло вигону. Треба кінний дозор аж до Криловки... особливо вночі... занадто вже безтурботні ми стали.

— А що? — стрепенувся Бакланов.— Хіба щось тривожне?.. абощо? — Він повернув

до Левінсона голену голову, і його очі, косі й вузькі, як у татарина, дивились насторожено, допитливо.

— На війні, любий мій, завжди тривожно,— сказав Левінсон ласкаво й ущипливо.— На війні, любий, це тобі не те, що з Марусею на сіні...— Він раптом дрібно й весело засміявся і вщипнув Бакланова за бік.

— Ти ба, який розумний...— і собі зареготав Бакланов, ухопивши Левінсона за руку й одразу перетворюючись на задерикуватого, веселого й добродушного хлопця.— Не пручай, не пручай, однаково не вирвешся!..— ласкаво бурчав він крізь зуби, скручуючи Левінсонові руку назад і непомітно притискаючи його до колонки ганку.

— Іди, іди,— он Маруся кличе...— хитрував Левінсон.— Та пусти ж, ч-чорт!.. незручно на зборах...

— Хіба що незручно, а то б я тобі показав...

— Іди, іди... он вона, Маруся... іди!

— Дозорного, я гадаю, одного? — спитав Бакланов, підводячись.

Левінсон з усмішкою дивився йому вслід.

— Геройський у тебе помічник,— сказав хтось.— Не п'є, не курить, а головне — молодий. Заходить позавчора в хату на хомут розжитися... «Що ж,— кажу,— чи не хочеш чарчину з перчиком?» — «Ні,— каже,— не п'ю. Коли вже,— каже,— хочеш почастувати, молочка давай — молочко,— каже,— люблю, це правда». А п'є він його, знаєш, як мала дитина — з мисочки — і хлібець кришить... Бойовий парубок, одне слово!..

В юрбі, виблискуючи рушничними дулами, все частіше мигтіли постаті партизанів.

Хлопці сходилися вчасно і дружно. Прийшли нарешті шахтарі на чолі з Тимофієм Дубовим, рославим вибійником із Сучана, зараз взводним командиром. Вони так і влились у натовп окремою, дружною масою, не розчиняючись, тільки Морозко похмуро сів оддалік на призьбі.

— А-а... і ти тут? — помітивши Левінсона, радісно загудів Дубов, мовби не бачив його багато років і аж ніяк не сподівався тут зустріти.— Що там корешок наш наробив? — спитав він повільно й густо, простягаючи Левінсонові велику чорну руку.— Провчити, провчити... щоб іншим не кортіло!..— загудів знову, не дослухавши Левінсонових пояснень.

— На цього Морозка давно вже слід звернути увагу — ганьбить увесь загін,— втрутився солодкоголосий парубок, на прізвище Чиж, у студентському кашкеті і начищених чоботях.

— Тебе не спитали! — не дивлячись, одрубав Дубов.

Парубок стулив був губи з образою і гідністю, але, спіймавши на собі насмішкуватий погляд Левінсона, пірнув у натовп.

— Бачив гусака? — похмуро спитав взводний.— Нащо ти його тримаєш?.. Кажуть, його самого за крадіжку з інституту вигнали.

— Не всякій чутці вір,— сказав Левінсон.

— Заходили б уже, абощо!..— гукав з ганку Рябець, розгублено розводячи руками, немов не сподівався, що його зарослий баштан спричинить таке скупчення людей.— Починали б уже... товаришу командир?.. До півнів нам товктися тут...

У кімнаті стало душно й зелено від диму.

Лав не вистачало. Дядьки і партизани впереміж забили проходи, з'юрмилися в дверях, дихали Левінсонові в потилицю.

— Починай, Осипе Абрамовичу,— похмуро мовив Рябець. Він був незадоволений і з себе, і з командира — вся пригода здавалася тепер нікчемною й клопітною.

Морозко проштовхався в дверях і став поряд з Дубовим, похмурий і злий.

Левінсон більше натискав на те, що ніколи не відривав би людей од роботи, якби не вважав, що це справа загальна, зачеплено обидві сторони, а крім того, в загоні багато місцевих.

— Як ви вирішите, так і буде,— закінчив він солідно, наслідуючи селянську статечну звичку. Повільно сів на лаву, посунувся назад і одразу став маленький і непомітний — згас, як гнотик, залишивши сходові в темряві самому вирішувати справу.

Заговорили спочатку кілька чоловік, туманно й нетвердо, плутаючись у дрібницях, потім встряли інші. За кілька хвилин уже нічого не можна було зрозуміти. Говорили здебільшого селяни, партизани мовчали глухо й вичікувально.

— Та воно ж і це непорядок,— суворо бубонів дід Остап, сивий та насуплений, як торішній мох.— За старих часів, за Миколки, за такі речі селом водили. Обвішають краденим та й водять під музику сковорідок...— Він напутливо погрожував комусь висхлим пальцем.

— А ти по-миколчиному не мірай!..— кричав сутулий і одноокий — той, що розповідав про японців. Йому весь час хотілося вимахувати руками, але було дуже тісно.

і через це він ще дужче злостився.— Тобі б усе Миколку!.. Минулися часи... тю-тю, не вернеш!..

— Та вже Миколку чи не Миколку, а тільки й це не по праву,— не піддавався дід.— І так усю шатю-братю годуємо. А злодіїв плодити нам теж не з руки.

— Хто каже — плодити? Ніхто за злодіїв і не чіпляється! Злодіїв, може, ти сам плодиш!..— натякнув одноокий на дідового сина, що без сліду зник років з десять тому.— Тільки тут своя мірка потрібна! Хлопець, може, шостий рік воює,— невже й динькою не поласувати?..

— І нащо йому шкодити було?..— дивувався хтось.— Господи, твоя воля, хоч би добро яке... Та якби він до мене зайшов, я б йому повну кайстру залюбки насипав. На, бери — свиней годуємо, не жаль казначого для доброго чоловіка!..

У селянських голосах не відчувалося злості. Більшість погоджувалися на одному: старі закони не придатні, потрібний якийсь особливий підхід.

— Хай самі вирішують з головою!..— вигукнув хтось.— Нічого нам у цю справу лізти.

Левінсон підвівся знову, постукав по столу.

— Давайте, товариші, по черзі,— сказав тихо, але чітко, так, що всі почули.— Разом говоритимемо — нічого не вирішимо. А Морозко де?.. Ану, йди-но сюди...— сказав він, насунившись, і всі подивилися туди, де стояв ординарець.

— Мені й звідси видно...— глухо сказав Морозко.

— Іди, йди...— підштовхнув його Дубов. Морозко завагався. Левінсон подався вперед і, одразу захопивши його, як обценьками, неблимним поглядом, висмикнув з юрби, наче цвяха.

Ординарець пробрався до столу, низько похиливши голову, ні на кого не дивлячись. Він дуже спітнів, руки його тремтіли. Відчувши на собі сотні цікавих очей, він спробував був підвести голову, але наштовхнувся поглядом на суворе, в жорсткій повсті, обличчя Гончаренка. Підривник дивився співчутливо й суворо. Морозко не витримав і, одвернувшись до вікна, завмер, втупившись у порожнечу.

— Отепер і обміркуємо,— мовив Левінсон, як і перше, невдвовижу тихо, але чутно для всіх, навіть за дверима.— Хто хоче говорити? Ось ти, діду, хотів, здається?..

— Та що тут казати,— зніяковів дід Остап,— ми так тільки, поміж себе..

— Розмова тут недовга, самі вирішуйте,— знову загомоніли дядьки.

— Ану, старий, дай мені слово...— несподівано сказав Дубов з глухою й стриманою силою, дивлячись на діда Остапа, через це й Левінсона назвав помилково старим. У голосі Дубова було щось таке, що всі голови, здригнувшись, повернулись до нього.

Він проштовхався до столу й став поруч з Морозком, загородивши Левінсона своєю великою й важкою постаттю.

— Самим вирішувати?.. боїтеся?! — рвонув гнівно і пристрасно, грудьми обламуючи повітря.— Самі вирішимо!..— Він швидко нахилився до Морозка і вп'явся в нього палю-

чими очима.— Наш, кажеш, Морозко... шахтар? — спитав напружено й ущипливо.— У-у... нечиста кров — сучанська руда!.. Не хочеш нашим бути? блудиш? ганьбиш вугільне плем'я? Гаразд!..— Слова Дубова впали серед тиші важким мідним грюкотом, як лункий антрацит.

Морозко, блідий, як полотно, дивився йому в очі, не відриваючись, і серце падало в ньому, немов підбите.

— Гаразд!..— знову повторив Дубов.— Блуди! Подивимось, як без нас проживеш!.. А нам... вигнати його треба!..— урвав він раптом, круто повернувшись до Левінсона.

— Гляди! — розкідаєшся!.. — вигукнув хтось із партизанів.

— Що?! — перепитав Дубов страшно й ступив уперед.

— Та цитьте ж ви, гос-споди...— жалібно загугнявив з кутка переляканий старечий голос.

Левінсон ззаду схопив взводного за рукав.

— Дубов... Дубов...— спокійно сказав він.— Посунься-но трохи — людей застуєш...

Запал Дубова одразу пропав, взводний осікся, розгублено кліпаючи очима.

— Ну, як нам вигнати його, дурня? — говорив Гончаренко, піднімаючи над юрбою кучеряву, облалену голову.— Я не на захист, бо на два боки тут не крутнеш — нашкодив хлопець, сам я з ним щодня лаюся... Тільки й хлопець, можна сказати, бойовий — ніде правди діти. Ми з ним увесь Уссурійський фронт пройшли, на передових. Свій хлопець — не зрадить, не продасть.

— Свій...— з гіркотою перебив Дубов.—

А нам він, думаєш, не свій?.. В одній дірці коптились... третій місяць під одною шинельчиною спимо!.. А тут усяка наволоч,— згадав він раптом солодкоголосого Чижка,— вчитиме!..

— От я про те й кажу,— провадив далі Гончаренко, здивовано скошуючи очі на Дубова (він прийняв лайку на свій карб).— Кинути цю справу без наслідків аж ніяк не можна, а одразу проганяти теж не діло — порозкідаємося. Моя думка така: спитати його самого!..— І він важко різонував долонею, поставивши її руба, ніби відокремив усе чуже й непотрібне від свого й правильного.

Правильно!.. Самого спитати!.. Нехай скаже, коли свідомий!..

Дубов, що почав був проштовхуватися на своє місце, зупинився в проході й допитливо вп'явся в Морозка. Той дивився, не розуміючи, перво-смикаючи сорочку пітними пальцями..

— Кажи, як сам думаєш!..

Морозко скося подивився на Левінсона.

— Та хіба б я...— почав він тихо і замовк, не знаходячи слів.

— Кажи, кажи!..— закричали, заохочуючи.

— Та хіба б я... зробив таке...— Він знову не знайшов потрібного слова і кивнув на Рябця...— Ну, дині оці самі... зробив би, якби подумав... зозла, чи як?.. А то ж змалечку це в нас — усі знають, так от і я... А як сказав Дубов, що всіх я хлопців наших... та хіба ж я, братця!..— раптом вирвалося в нього зсередини, і він стунив уперед, схопився за груди, і очі його бризнули світлом, теплим і воло-

гим...— Та я кров оддам по каплі за кожного, а не те щоб ганьба, або як!..

Сторонні звуки з вулиці війнули в кімнату: собака гавкав десь на сниткінському кутку, співали дівчата, поряд у попа стукало щось розмірено й тупо, ніби в ступі товкли.— «Заво-одь!..» — протягло гукали на поромі.

— Ну, як я сам себе покараю?..— з болем, але вже значно впевненіше і менш щиро провадив Морозко.— Тільки слово дати можу... шахтарське... вже це певно буде — паскудити не буду...

— А як не дотримаєш? — обережно спитав Левінсон.

— Дотримаю я...— І Морозко скривився, соромлячись людей.

— А як пі?..

— Годі, як хочете... хоч розстріляйте...

— І розстріляємо! — суворо сказав Дубов, але очі його блищали вже без усякого гніву, любовно й насмішкувато.

— Значить, шабаш! Амба!..— закричали з лав.

— Ну от, і діла всього...— загомоніли селяни, радіючи, що марудні збори доходять до кінця.— Діло пусте, а балачок на рік...

— На цьому й закінчимо, чи як?.. Інших пропозицій не буде?..

— Та закривай ти, ч-чорт!..— гомоніли партизани, почувши себе вільніше після недавнього напруження.— І то набридло вже... Їсти хочеться — кишка кишці дулю показує!

— Ні, заждіть,— сказав Левінсон, піднявши руку й стримано мружачись.— З цим питанням покінчено, тепер інше...

— Ну що там іще?..

— Та, гадаю, треба нам таку резолюцію ухвалити...— він озирнувся навколо.— А секретаря в нас і не було!..— засміявся він раптом дрібно й добродушно.— Іди-но, Чиже, запиши... таку резолюцію ухвалити: щоб у вільний від військових дій час не собак на вулиці дражнити, а помагати господарям, хоч трохи...— Він сказав це так переконливо, ніби сам вірив, що хоч хтось допомагатиме господарям.

— Та ми того не вимагаємо!..— крикнув хтось із дядьків.

Левінсон подумав: «Ключуло...»

— Цить, ти-и...— обірвали дядька інші.— Слухай-но краще. Нехай і справді працюють — руки не одпадуть!..

— А Рябцеві ми окремо одробимо...

— Чого ж окремо? — захвилювалися селяни.— Що він за цяця?.. Невелике діло — голова, всякий зможе!..

— Кінчати, кінчати!.. згодні!.. записуй!..— Партизани схоплювалися з місць і, вже не слухаючи командира, сунули з кімнати.

— Е-ех... Ваня-а!..— підскочив до Морозка патлатий, гостроносий парубок і, дрібно пристукуючи чобітками, потяг його до дверей.— Хлопчику ти мій любий, синочку ти мій, соплива ніздря... Е-ех!..— притупцював він на ганку, хвацько заломивши кашкета й обнімаючи Морозка другою рукою.

— Іди ти,— без гніву штовхнув його ординарець.

Мимо швидко пройшли Левінсон і Бакланов.

— Ну, і здоровий цей Дубов,— казав по-

мічник, збуджено бризкаючи слиною й вимахуючи руками.— От би їх із Гончаренком звести на бійку! Хто кого, як ти гадаєш?

Левінсон, зайнятий іншим, не слухав його. Відвогнала пилюка м'яко вчавлювалася під ногами.

Морозко непомітно відстав. Останні дядьки випередили його. Вони, говорили тепер спокійно, не поспішаючи, наче йшли з роботи, а не із зборів.

На пагорб повзли привітні вогники хат, закликали вечеряти. Річка шуміла в тумані на сотні журливих голосів.

«Мишка ще не напував...» — схаменувся Морозко, входячи поволі в звичне розмірене коло.

У стайні, почувши хазяїна, Мишко заіржав тихо й незадоволено, ніби питаючи: «Де це тебе носить?» Морозко намацав у темряві жорстку гриву й потяг його із стайні.

— Ач, зрадів,— відштовхнув він Мишкову голову, коли той нахабно ткнувся в шию вогкими ніздрями.— Тільки блудити вмієш, а розплачуватися — так мені самому...

VI. ЛЕВІНСОН

Загін Левінсона, стоячи на відпочинку вже п'ятий тиждень, обріс господарством: в'ючними кіньми, підводами, кухонними казанами, навколо яких юрмилися обдерті, покірливі дезертири з інших загонів,— люди розледачили, спали більше, аніж слід, навіть у караулах. Тривожні повідомлення не

дозволяли Левінсонові зрушити з місця всю цю громіздку махину: він боявся зробити необачний крок — нові факти то підтверджували, то висміювали його побоювання. Не раз він звинувачував себе в надмірній обережності,— особливо, коли стало відомо, що японці покинули Криловку і розвідка не виявила ворога на багато десятків верст.

Проте ніхто, крім Сташинського, не знав про ці вагання Левінсона. Та й ніхто в загоні не знав, що Левінсон може взагалі вагатися: він ні з ким не ділився своїми думками й почуттями, подавав уже готові «так» чи «ні». Тому він здавався всім,— за винятком таких людей, як Дубов, Сташинський, Гончаренко, що знали справжню його ціну,— людиною особливої, правильної породи. Кожен партизан, особливо молодий Бакланов, що намагався у всьому бути схожим на командира, наслідуючи навіть його зовнішні манери, думав приблизно так: «Звичайно, я, грішна людина, маю багато вад; я багато дечого не розумію, багато дечого не вмію в собі перебороти; вдома в мене дбайлива й люба жінка або наречена, за якою я сумую; я люблю солодкі дині, чи молочко з хлібцем, або ж начищені чоботи, щоб полонити серця дівчат на вечорницях. А от Левінсон — це зовсім інше. Його не можна запідозрити в чомусь такому: він усе розуміє, все робить як треба, він не ходить до дівчат, як Бакланов, і не краде динь, як Морозко; він знає тільки одне — діло. Через те не можна не довіряти й не підкорятися такому правильному чоловікові...»

Відтоді як Левінсона було обрано командиром, ніхто не міг собі уявити його на іншому місці: кожному здавалося, що найприкметніша риса Левінсона — це саме те, що він командує їхнім загonom. Якби Левінсон розповів про те, як він у дитинстві помагав батькові торгувати старими меблями, як його батько все життя хотів розбагатіти, але боявся мишей і погано грав на скрипку, — кожен сприйняв би це за навряд чи доречний жарт. Але Левінсон ніколи не розповідав таких речей. Не тому, що крився, а тому, що знав, що про нього думають саме як про людину особливої породи, знав також багато своїх вад і вад інших людей і думав, що вести за собою інших можна, тільки вказуючи їм на їхні вад и приборкуючи, ховаючи від них свої. Так само він ніколи не намагався висміювати молодого Бакланова за наслідування. В його роки Левінсон також наслідував людей, що вчили його, причому вони здавалися йому такими самими правильними, як він — Бакланову. Згодом перекопався, що це не так, і все ж таки був дуже вдячний їм. Адже Бакланов наслідував не тільки його зовнішні манери, але й давній життєвий досвід — навички боротьби, роботи, поведінки. І Левінсон знав, що зовнішні манери з роками відсіюються, а навички, поповнившись власним досвідом, перейдуть до нових Левінсонів і Бакланових, а це — дуже важливо й потрібно.

...Вогкої півночі на початку серпня прийшла до загону кінна естафета. Прислав її старий Суховій-Ковтун — начальник штабу партизанських загонів. Старий Суховій-Ковтун писав про напад японців на Анучино.

де були зосереджені головні партизанські сили, про смертний бій під Известкою, про сотні замордованих людей, про те, що сам він ховається в мисливському зимівнику, поранений дев'ятьма кулями, і що вже, мабуть, йому недовго лишилося жити...

Чутка про поразку йшла долиною із зловісною швидкістю і, однак, естафета випередила її. Кожен ординарець відчував, що це найстрашніша естафета, яку тільки доводилося возити від початку руху. Тривога людей передавалася коням. Кудлаті партизанські коні, вишкіривши зуби, кар'єром мчали від села до села похмурими, розмоклими путівцями, розбризкуючи клапті збитого копитами болота...

Левінсон одержав естафету о пів на першу ночі, а за півгодини кінний взвод пастуха Метелиці, проминувши Криловку, розлетівся віялом по таємних сіхоте-алінських стежках, розносячи тривожну звістку в загони Свіягінської бойової дільниці.

Чотири дні збирав Левінсон розрізнені відомості з загонів, думка його працювала напружено й навпомацки,— ніби прислухаючись. Але він, як і раніше, спокійно розмовляв з людьми, насмішкувато мружив блакитні, нетутешні очі, дражнив Бакланова за фіглі-міглі з задрипаною Маруською. А коли Чиж, осмілівши від страху, спитав якось, чому той нічого не робить, Левінсон ввічливо дав йому щигля в лоба й відповів, що це не пташиного розуму справа. Усім своїм виглядом Левінсон ніби показував людям, що він чудово розуміє, чого все це так і до чого йдеться, що в цьому нема нічого незвичай-

ного або страшного і що він, Левінсон, давно вже має точний безпомилковий план порятунку. А насправді він не тільки не мав жодного плану, а взагалі počував себе розгублено, як учень, що його примусили зразу розв'язувати завдання з багатьма невідомими. Він чекав іще повідомлень з міста, куди за тиждень до тривожної естафети поїхав партизан Канунніков.

Той повернувся на п'ятий день після естафети, зарослий щетиною, стомлений і голодний, але такий самий верткий і рудий, як і до поїздки,— щодо цього він не мінявся.

— У місті провал, і Крайзельман у в'язниці...— сказав Канунніков, дістаючи листа з якогось потаємного рукава із спритністю картяра-шахрая, і посміхнувся самими губами: йому було зовсім не весело, але він не вмів говорити, не посміхаючись.— У Володимиро-Александровському і на Ользі — японський десант... Увесь Сучан розгромлено. Кепські справи!.. Запалюй!..— і простяг Левінсонові позолочену сигарету.

Левінсон побіжно глянув на адреси — одного листа сховав до кишені, другого розпакував. Лист підтверджував слова Кануннікова. Крізь офіційні рядки, сповнені удаваної бадьорості, надто виразно проступала грікота поразки й безсилля.

— Кепсько, га?..— співчутливо спитав Канунніков.

— Нічого... Листа хто писав — Сєдих? Канунніков ствердно кивнув головою.

— Це помітно, в нього завжди за розділами...— Левінсон підкреслив нігтем: «Розділ IV. Чергові завдання», понюхав сигаре-

ту.— Кецький тютюн, правда? Дай припа-
лити... Ти тільки серед хлопців не патякай...
про десант та інше... Люльку мені купив? —
І, не слухаючи пояснень Кануннікова, чо-
го той не купив люльки, знову втупився в
папір.

Розділ «Чергові завдання» складався з п'я-
ти пунктів, чотири з них здалися Левінсо-
нові нездійсненними.

«...Найважливіше, що вимагається зараз від
партизанського командування, чого треба до-
битися хоч би там що,— це зберегти бодай
невеликі, але міцні й дисципліновані бойові
одиниці, навколо яких згодом...»

— Поклич Бакланова й начгоспа,— швидко
сказав Левінсон.

Він сунув листа в польову сумку, так і не
дочитавши, що згодом буде навколо бойо-
вих одиниць. Десь із безлічі завдань вима-
льовувалося одне,— найважливіше. Левін-
сон кинув згаслу сигарету й затарабанив
по столу... «Зберегти бойові одиниці...» Ця
думка ніяк не давалася, стояла в мозку у ви-
гляді трьох слів, написаних хімічним олівцем
на лінійному папері. Машинально намацав
другого листа, подивився на конверт і зга-
дав, що то від дружини. «Це потім,— поду-
мав він і знову сховав його.— Зберегти бойо-
ві о-ди-ни-ці».

Коли прийшли начгосп і Бакланов, Ле-
вінсон знав уже, що робитимуть він і люди,
йому підлеглі: вони робитимуть усе, аби
зберегти загін як бойову одиницю.

— Нам доведеться скоро звідси йти,— ска-
зав Левінсон.— Чи все в нас гаразд?.. Слово
за начгоспом...

— Так, за начгоспом,— як луна повторив Бакланов і підтяг ремінь з таким суворим і рішучим виглядом, наче заздалегідь знав, до чого все це йдеться.

— Мені — що, за мною затримки не буде, я завжди готовий... Тільки от, як бути з вівсом...— І начгосп почав дуже довго розповідати про підмочений овес, про подерті в'юки, про хворих коней, про те, що увесь овес вони ніяк не заберуть,— одне слово, про такі речі, які свідчили, що він ні до чого ще не готовий і взагалі вважає пересування шкідливою витівкою. Він намагався не дивитися на командира, болісно кривився, кліпав очима й крикав, бо був заздалегідь певний своєї поразки.

Левінсон узяв його за гудзика й сказав:

— Дуриш...

— Ні, правда, Осипе Абрамовичу, краще нам тут укріпитися...

— Укріпитися?.. тут?..— Левінсон похитав головою, ніби співчуваючи дурості начгоспа.— А вже свина в голові. Та ти чим думаєш, головою?..

— Я...

— Жодних розмов! — Левінсон переконливо посмикав його за гудзика.— Будь-якої миті бути готовим. Зрозуміло?.. Бакланов, ти простежиш за цим...— він відпустив гудзика.— Сором!.. Дурниці там в'юки твої, дурниці! — Очі його стали холодні, і під їхнім жорстким поглядом начгосп остаточно переконався, що в'юки — це справді дурниці.

— Так, звичайно... ну що ж, зрозуміло... не це головне...— забурмотів він, ладний тепер погодитися навіть на те, аби везти

овес на власній спині, коли командир визнає це за необхідне.— Що нам може перешкодити? Та чи довго там! Ху-у... хоч сьогодні — вмиють...

— От-от...— засміявся Левінсон.— Та вже гаразд, гаразд, іди! — І він легенько підштовхнув його в спину.— Щоб, у будь-яку мить...

«Хитрий, стерво»,— з досадою й замилюванням думав начгосп, виходячи з кімнати.

Надвечір Левінсон зібрав раду загону і взводних командирів.

До повідомлень Левінсона поставились по-різному. Дубов цілий вечір просидів мовчки, посмикуючи густі, важко навислі вуса. Видно було, що він заздалегідь погоджується з Левінсоном. Особливо заперечував проти того, щоб іти, командир 2-го взводу Кубрак. Це був найстаріший, найзаслуженіший командир у всьому повіті. Його ніхто не підтримав: Кубрак був родом із Криловки, і кожен розумів, що в ньому промовляють криловські ниви, а не інтереси справи.

— Годі! Стоп!..— урвав його пастух Метелиця.— Час уже забувати про жінчину спідницю, дядьку Кубрак! — Він, як завжди, враз спалахнув від власних слів, ударив кулаком по столу, і його рябе обличчя одразу спітніло.— Тут нас, як курчат,— стоп, і край!..— І він забігав по кімнаті, човгаючи волохатими улами і нагаєм розкидаючи ослони.

— А ти тихше, тихше, бо швидко втомишся,— порадив Левінсон. Але потай він милувався із рвучких рухів його гнучкого тіла, туго скрученого, наче ремінний батіг.

Цей чоловік і хвилини не міг всидіти спокійно — весь був огонь і рух, і його хижі очі завжди палали невситимим бажанням когось доганяти й битися.

Метелиця запропонував свій план відступу, з якого було видно, що його гаряча голова не боїться великих просторів і не позбавлена військової кмітливості.

— Правильно!.. У нього казанок варить! — вигукнув Бакланов, захоплений і трохи ображений занадто сміливим летом Метеличної самостійної думки. — Чи давно коней пас, а років за два, гляди, всіма нами командуватиме...

— Метелиця?.. О-о... та це ж — скарб! — підтвердив Левінсон. — Тільки гляди — не знавайся...

Проте, скориставшись з палких суперечок, де кожен вважав себе за розумнішого від інших і нікого не слухав, Левінсон підмінив план Метелиці своїм, простішим і обережнішим. Але зробив це так майстерно й непомітно, що за його нову пропозицію голосували як за пропозицію Метелиці, і всі ухвалили.

У відповідь у місто і Сташинському Левінсон листами сповіщав, що цими днями переводить загін до села Шибиші, у верхів'я Ірохедзи, а госпіталеві наказував залишатися на місці до особливого наказу. Сташинського Левінсон знав ще з міста, і це був другий тривожний лист, якого він писав йому.

Він закінчив роботу пізньої ночі, в лампі догоряв гас. У відчинене вікно тягло вогкістю і цвіллю. Чути було, як за грубою шарудять таргани і Рябець хропе в сусід-

ній кімнаті. Левінсон згадав про жінчиного листа і, доливши лампу, прочитав його. Нічого нового й радісного. Як і раніше, ніде не приймають на роботу, продано все, що можна, доводиться жити коштом Робітничого Червоного Хреста, у дітей — цинга й недокрів'я. А через усе — одна безмежна турбота про нього. Левінсон замислено посмикав бороду й почав писати відповідь. Спочатку йому не хотілося ворухити коло думок, пов'язаних із цим боком його життя, але поступово він захопився, обличчя його полагіднішало, він списав два аркушики дрібним, нерозбірливим почерком, і в них було багато таких слів, про які ніхто не міг би подумати, що вони знайомі Левінсонові.

Потім, розминаючи залякле тіло, він вишов у двір. У стайні переступали коні, соковито хрумаючи траву. Днювальний, обійнявши гвинтівку, міцно спав під повіткою. Левінсон подумав: «А що, як так само сплять вартові?..» Він трохи постояв і, насилу перемігши бажання лягти спати, вивів із стайні жеребця. Осідлав. Днювальний не прокинувся. «Ач, сучий син», — подумав Левінсон. Обережно зняв з нього шапку, заховав її під сіно і, скочивши в сідло, поїхав перевіряти караули.

Тримаючись кущів, проїхав до вигону.

— Хто там? — суворо крикнув вартовий, клацнувши затвором.

— Свої...

— Левінсон?.. Чого це тебе вночі носить?

— Дозорці були?

— Хвилини п'ятнадцять тому один поїхав.

— Нового нічого?

— Поки що спокійно... Запалити є?..

Левінсон одсипав йому маньчжурки і, перебравшись через річку вбрід, виїхав у поле.

Визирнув підсліпуватий місяць, з п'ятьма виступили бліді кущі, пониклі в росі. Річка дзвеніла на переказі чітко — кожен струмінь у камінь. Попереду на пагорбі невиразно за-танцювали чотири кінні постаті. Левінсон звернув у кущі й причаївся. Голоси почувлися зовсім близько. Левінсон упізнав двох: дозорці.

— Ану, зажди,— сказав він, виїжджаючи на дорогу. Коні, форкнувши, сахнулися вбік. Один упізнав жеребця під Левінсоном і тихо заіржав.

— Так можна налякати,— мовив передній стурбовано-бадьорим голосом.— Тпрр, стерво!..

— Хто це з вами? — спитав Левінсон, підїжджаючи впритул.

— Осокінська розвідка... японці в Мар'янівці...

— В Мар'янівці? — стрепенувся Левінсон.— А де Осокін із загonom?

— У Криловці,— сказав один з розвідників.— Відступили ми: бій страшний був, не втримались. От послали до вас, для зв'язку. Завтра ми на корейські хутори відходимо...— Він важко схилився в сідлі, наче тягар власних слів тиснув на нього.— Все прахом пішло. Сорok чоловік втратили. За все літо такої втрати не було.

— Вирушаєте рано з Криловки? — запитав Левінсон.— Повертайте назад — я з вами поїду...

До загону він повернувся майже вдень, схудлий, з запаленими очима й головою, важкою од безсоння.

Розмова з Осокіним остаточно підтвердила правильність Левінсонового рішення — відійти заздальгідь, замітаючи сліди. Ще красномовніше сказав про це вигляд самого осокінського загону: він розлазився по всіх швах, як стара діжка з гнилими клепками й іржавими обручами, що по ній добряче стукнули обухом. Люди перестали слухатися командира, без діла тинялись дворами, багато хто був п'яний. Особливо запам'ятався один, кудлатий і худий,— він сидів на майдані край дороги, втупивши в землю каламутні очі, і в сліпому розпачі пускав патрон за патроном в білясту ранкову імлу.

Повернувшись додому, Левінсон одразу ж послав свої листи за призначенням, не сказавши, однак, нікому, що рушати з села він вирішив найближчої ночі.

VII. ВОРОГИ

У першому листі до Сташинського, посланому ще другого дня після незабутнього селянського сходу, Левінсон ділився своїми побоюваннями і пропонував потроху розвантажувати лазарет, аби потім не було зайвого клопоту. Лікар перечитав листа кілька разів, і через те, що кліпав він особливо часто, а на жовтому обличчі все різкіше позначалися щелепи, усім стало недобре, сумно. Ніби з невеличкого сірого пакетика, якого тримав Сташинський у сухорлявих руках, з шипінням виповзла невиразна Левінсонова тривога, і з кожної зелінки, з кожного душевного денця сполохала затишно застояну тишу.

...Якось одразу зломилась ясна година, сонце почало чергуватися з дощами, сумно заспівали мап'яжурські чорноклени, раніше за всіх відчуваючи подих близької осені. Старий чорнодзьобий дятел застукав по корі з небувалим завзяттям. Засумував Піка, став мовчазний і непривітний. Цілісінькі дні блукав він тайгою, приходив стомлений, незадоволений. Брався за шитво — нитки плутались і рвалися, сідав грати в шашки — програвав; і мав він таке відчуття, ніби смокче крізь тонку соломинку гнилу болотяну воду. А люди вже розходилися по селах — згортали безрадні солдатські клунки, — сумно посміхаючись, обходили кожного «за ручку». Сестра, оглянувши перев'язки, цілувала братиків, востаннє прощаючись, і йшли вони в невідому далечінь і сльоту, запурюючись у мох новенькими личаками.

Останнього Варя провела кульгавого.

— Прощай, братко, — мовила, цілуючи його в губи. — Бач, бог тебе любить — гарну днину подарував... Не забувай нас, бідних...

— А де він, той бог? — посміхнувся кульгавий. — Нема бога... нема, нема, трясця його матері!.. — Він хотів додати ще щось, звично-веселе й масне, але раптом, здригнувшись обличчям, махнув рукою і, одвернувшись, пошкандибав стежкою, моторошно побрязкуючи казанком.

Тепер з поранених залишилися тільки Фролов і Мечик, та ще Піка, який, власне, ні на що не хворів, але не хотів іти. Мечик — у новій шагреновій сорочці, пошитій йому сестрою, — напівсидів на койці, підмостивши подушку і Пічин халат. Він був уже без

пов'язки на голові, волосся відросло, кучерявилося густими жовтуватими кільцями, шрам коло скроні робив його обличчя серйознішим і старшим.

— От і ти одужаєш, підеш незабаром.— сумно сказала сестра.

— А куди я піду? — спитав він непевно і сам здивувався. Запитання впливло вперше й породило невиразні, але вже знайомі уявлення,— не було в них радості. Мечик скривився.— Нікуди мені йти.— сказав він жорстко.

— От тобі й маєш!..— здивувалася Варя.— У загін підеш, до Левінсона. Верхи їздити вмієш? Кінний загін наш... Та нічого, навчишся...

Вона сіла поруч на койку і взяла його за руку. Мечик не дивився на неї, і думка про те, що рано чи пізно доведеться все-таки піти, здалася йому зараз недоречною, була гірка, мов отрута.

— А ти не бійся,— ніби зрозумівши його, сказала Варя.— Такий гарний та молоденький, а несміливий... Несміливий ти,— повторила вона з ніжністю і, непомітно озирнувшись, поцілувала його в чоло. В її пестоцах було щось материнське.— ...Це в Шалдиби там, а в нас нічого...— швидко зашепотіла вона на вухо, не доказуючи слів.— У нього там сільські, а в нас більше шахтарі, свої хлопці — можна ладнати... Ти до мене приїжджай частіше...

— А як же Морозко?

— А як же та? На карточці? — відповіла вона запитанням і засміялась, відсахнувшись від Мечика, бо Фролов повернув голову.

— Ну-у... Я вже й думати забув... Подер я карточку,— додав він квапливо,— бачила папірці тоді?..

— Ну, а з Морозком ще менше — він, певно, звик. Та він і сам гуляє... Та ти нічого, не журись,— головне, приїжджай частіше. І нікому спуску не давай... сам не давай. Хлопців наших боятися не треба — вони тільки на вигляд люті: пальця в рот поклади — одкусять. А тільки все це не страшно — сама видимість. Треба лише самому зуби показувати...

— А ти показуєш хіба?

— Моє діло жіноче, мені, може, цього не треба — я й на любов візьму. А чоловікові без цього не можна.. Тільки не зможеш ти,— додала вона, подумавши. І, знову нахилившись до нього, шепнула: — Може, я за це й люблю тебе... не знаю.

«А правда, несміливий я зовсім,— подумав Мечик, підклавши руки під голову і втупившись у небо нерухожим поглядом.— Та невже я не зможу? Адже треба якось, уміють же інші...» У думках його, однак, не було тепер смутку — тоскного й самотнього. Він міг уже на все дивитися збоку — іншими очима. Було це тому, що в його хворобі стався злам, рани швидко загоювалися, тіло міцнішало й наливалось. А йшло це від землі — земля пахла спиртом і мурашками — та ще від Варі,— очі в неї були чутливі, як дим, і говорила вона все від хорошої любові — хотілося вірити.

«...І чого мені сумувати, дійсно? — думав Мечик, і йому тепер справді здавалося, що немає ніякого приводу сумувати.— Треба зразу поставити себе на рівну ногу: спуску

нікому не давати... самому не давати — це вона дуже правильно сказала. Люди тут інші — треба їй мені якось переламатися... І я зроблю це,— подумав він з небувалою рішучістю, почувавши майже синівську вдячність до Варі, до її слів, до її хорошої любові.— ...Все тоді піде по-новому... І коли я повернуся до міста, ніхто мене не впізнає — я буду зовсім інший...»

Його думки відхилилися далеко вбік — до світлих, майбутніх днів,— і були вони через те легкі, танули самі собою, як тихі рожеві хмари над тайговою галявиною. Він думав про те, як разом з Варєю повернеться до міста в хисткому вагоні з розчиненими вікнами, і за вікном пливтимуть такі самі тихі, рожеві хмари над далекими мерехтючими хребтами. І вони сидітимуть коло вікна, пригорнувшись одне до одного: Варя казатиме йому гарні слова, а він гладитиме її волосся,— і коси в неї будуть зовсім золоті, як полудень. І Варя в його мріях теж не скидалася на сутулу відкатницю з шахти № 1, бо все, про що думав Мечик, було не справжнє, а таке, яким би він хотів усе бачити.

...За кілька днів прийшов із загону другий лист,— привіз його Морозко. Він наробив великого переполоху — увірвався з тайги з вереском і гиканням, здіблюючи жеребця й вигукуючи щось несусвітнє. Зробив же він це від надміру життєвих сил і... просто задля сміху.

— Носить тебе, дідька,— сказав переляканий Піка із співучим докором.— Тут людина вмирає,— кивнув він на Фролова,— а ти репетуєш...

— А-а... отець Серафим! — привітав його Морозко.— Наше вам — сорок одно з китичкою!..

— Я тобі не отець, а звать мене Ф-федором...— розгнівався Піка. Останнім часом він часто сердився,— робився смішним і жалюгідним.

— Нічого, Федосію, не дмися, бо волосся вилізе...— Дружині — моє шанування! — вклонився Морозко Варі, скидаючи кашкета й надягаючи його Піці на голову.— Нічого, Федосію, кашкет тобі личить. Тільки ти штанці підтягай, бо висять, як на опудалі, д-дуже неінтелігентно!

— Що — скоро нам вудки змотувати? — запитав Сташинський, розриваючи конверта.— Зайдеш потім у барак по відповідь,— сказав, ховаючи листа від Харченка, який з небезпекою для життя витягував шию з-за його плеча.

Варя стояла перед Морозком, бгаючи фартушок і вперше відчуваючи ніяковість при зустрічі з чоловіком.

— Чого давно не був? — спитала нарешті з удаваною байдужістю.

— А ти, певно, сумувала? — перенитав він глузливо, відчуваючи її незрозумілу відчуженість.— Ну, нічого, тепер натішишся — у ліс ось підемо...— він помовчав і додав ущипливо:— Страждати...

— Тобі тільки й діла,— відповіла вона сухо, не дивлячись на нього й думаючи про Мечика.

— А тобі?..— Морозко вичікувально погрався нагаєм.

— І мені не первина, адже ж не чужі...

— То ходімо?..— сказав він обережно, не рушаючи з місця.

Вона опустила фартушок і, закинувши коси, пішла вперед стежкою недбалою, робленою ходою, стримуючись, аби не оглянутися на Мечика. Вона знала, що він дивиться услід жалісним, розгубленим поглядом і ніколи не зрозуміє, навіть згодом, що вона виконує тільки нудний обов'язок.

Вона чекала, що от-от Морозко обніме її ззаду, але він не наближався. Так вони йшли досить довго, дотримуючись відстані і мовчки. Нарешті вона не витримала й зупинилася, поглянувши на нього з подивом і чеканням. Він підійшов ближче, але так і не взяв її.

— Щось ти викаблучуєшся, дівко...— сказав раптом хрипко й повільно.— Влипла вже, чи що?

— А ти що — спрос? — Вона підвела голову й пильно подивилася на нього — непокірно й сміливо.

Морозко знав і раніше, що вона гуляє під час його відсутності так само, як гуляла, діваючи. Він знав це ще з першого дня спільного життя, коли п'яного ранку прокинувся з головним болем у куші тіл на долівці й побачив, що його молода й законна дружина спить, обнявшись з рудим Герасимом — зарубником із шахти № 4. Але, як і тоді, так і в усьому подальшому житті, він ставився до цього цілком байдуже. По суті, він так і не зазнав справжнього родинного життя і сам ніколи не почував себе одруженим чоловіком. Але думка, що коханцем його жінки може бути така людина, як Мечик, здалася йому зараз дуже образливою.

— В кого ж це ти, хотілося б знати? — спитав він навмисно ввічливо, витримуючи її погляд з недбалою і спокійною посмішкою: він не хотів показувати образи.— В отого маминого, чи що?

— А хоч би і в маминого...

— Та він нічого — чистенький,— погодився Морозко.— Солодше буде. Ти йому хусточок нашій — соплі втирати.

— Як треба буде, і нашую, і втру... сама втру! Чуєш? — Вона наблизилася обличчя впритул і заговорила швидко й збуджено: — Ну, чого ти бундючишся, яке пуття з твого молодечтва? За три роки дитини не зробив — тільки язиком патякаєш, а туди ж... Богатир ликовий!..

— Зробиш тобі, авжеж, коли тут цілий взвод працює... Та ти не кричи,— спинив він її,— бо...

— Ну що — «бо»?..— сказала вона задержувато.— Може, битимеш? Ану, спробуй, побачу я...

Він здивовано підняв нагая, немов ця думка була для нього несподіваним відкриттям, і знову опустив.

— Ні, я не битиму...— сказав невпевнено і з жалем, ніби роздумуючи ще, чи не відлупцювати справді.— Воно й слід би було, та не звук я бити вашого брата.— У його голосі промайнули незнайомі нотки.— Ну, та що ж — живи. Може, панією станеш...— Він круто повернувся й пішов до барака, на ходу збиваючи нагаєм головки квітів.

— Слухай, зажди!..— гукнула вона, раптом сповнюючись жалю.— Ваню!..

— Не треба мені панських недоїдків,—

сказав він гостро.— Хай моїми користуються...

Вона завагалася, бігти за ним чи ні, і не побігла. Почекала, поки він сховається за поворотом, і тоді, облизуючи сухі губи, поволі пішла слідом.

Забачивши Морозка, що надто швидко повернувся з тайги (ординарець ішов, сильно вимахуючи руками, важким похмурим перехильцем), Мечик зрозумів, що в Морозка з Варєю нічого не вийшло і причина цього — він, Мечик. Ніякова радість і почуття безпричинної провини непотрібно ворухнулися в ньому, і стало страшно зустрітися з Морозчиним нищівним поглядом...

Біля самого ліжка з хрускотом скуб траву волохатий жеребчик; здавалось, ординарець іде до нього, насправді темна перекошена сила тягла його до Мечика, але Морозко приховував це навіть від себе, сповнений невситимої гордості і зневаги. З кожним його кроком почуття провини в Мечикові зростало, а радість зникала, він дивився на Морозка малодушними, що ховалися всередину, очима і не міг одірватися. Ординарець схопив жеребця за повід, той одштовхнув його мордою, повернувши до Мечика, наче навмисне, і Мечик раптом захлинувся чужим і важким, мутним від ненависті поглядом. Цієї короткої миті він відчув себе так принижено, так нестерпно гидко, що раптом заговорив самими губами, без слів — слів у нього не було.

— Сидите тут у тилу,— з ненавистю сказав Морозко в такт своїм темним думкам, не бажаючи вслухатися в беззвучні пояснення Мечика.— Сорочки шагреневі понадівали...

Йому стало кривдно, що Мечик може подумати, наче лють його викликана ревнощами, але він сам не усвідомлював її справжніх причин і вилаявся довго й погано.

— Чого ти лаєшся? — спалахнувши, перепитав Мечик, відчувши незрозуміле полегшення після того, як Морозко вилаявся.— У мене ноги перебиті, а не — в тилу...— сказав він з гнівним самолюбним тремтінням і гіркотою. У цю мить він сам вірив, що ноги в нього перебиті, і взагалі почувався так, немов не він, а Морозко носить шагреневі сорочки.— Ми теж знаємо таких фронтовиків,— додав він, червоніючи,— я б тобі теж сказав, якби не був тобі зобов'язаний... на своє лихо...

— Ага-а... заїло? — мало не підстрибнувши, репетував Морозко, як і перше, не слухаючи його й не бажаючи розуміти його благородства.— Забув, як я тебе з полум'я витяг?.. Витягаємо ми вас на свою голову!..— закричав він так голосно, наче щодня тягав з полум'я поранених, як каштани,— на св-вою голову!.. Ось де ви в нас сидите!..— І він ударив себе по шиї з неймовірною люттю.

Сташинський і Харченко вискочили з барака. Фролов повернув голову з болісним здивуванням.

— Чого ви кричите? — спитав Сташинський, з моторошною швидкістю кліпаючи одним оком.

— Совість моя де?! — кричав Морозко у відповідь на запитання Мечика, де його совість.— Ось вона де, совість,— ось, ось! — рубав він розлючено, роблячи непристойні жести. З тайги, з різних боків бігли сестра і Піка, щось вигукуючи наперебій. Морозко

скочив на жеребця й сильно вперішив його нагаєм, що траплялося з ним тільки в хвилини найбільшого збудження. Мишко став дибки й стрибнув набік як ошпарений.

— Зажди, листа візьмеш!.. Морозко!..— розгублено крикнув Сташинський, але Морозка вже не було. З потривоженої гущавини долинав, даленіючи, шалений тупіт копит.

VIII. ПЕРШИЙ ХІД

Дорога бігла назустріч, як нескінченна пружна стрічка, гілля боляче хльоскало Морозка по обличчю, а він усе гнав і гнав очманілого жеребця, сповнений нестямної люті, образи, помсти. Окремі моменти безглуздої розмови з Мечиком — один від одного дошкульніший — знов і знов поставали в розпаленому мозку, і все ж Морозкові здалося, що він не досить міцно висловив свою зневагу до подібних людей.

Він міг би, скажімо, нагадати Мечикові, як той жадібними руками чіплявся за нього на ячмінному полі, як у його несамовитих очах тремтів кімнатний страх за своє дрібне життя. Він міг би люто висміяти любов Мечика до кучерявої панночки, портрет якої, може, ще зберігається в нього в кишені піджака, коло серця, і обдарувати цю вродливу чистеньку панночку щонайгідкішими іменами... Тут він згадав, що адже Мечик тягається з його дружиною і павряд чи образиться тепер за чистеньку панночку, і замість зловтішного тріумфу над приниженням ворога, Морозко знову відчував свою непоправну кривду.

...Мишко, до краю ображений несправедливістю хазяїна, біг доти, поки в натруджених губах не послабли вудила; тоді він стихив хід і, не чуючи нового понукування, пішов показово швидким кроком, точнісінько як людина, яка ображена, але не втрачає власної гідності. Він не звертав уваги навіть на соїок — вони занадто багато кричали цього вечора, але, як завжди, марно, і більше, ніж звичайно, здавалися йому метушливими й дурними.

Тайга розступилась вечірнім березовим узліссям, і в його багряні прогалини, просто в обличчя, било сонце. Тут було затишно, прозора, весело — так несхоже на соячу людську метушню. Морозчин гнів прохолов. Прикрі слова, які він сказав або хотів сказати Мечикові, давно втратили мстиво-яскраве забарвлення, постали в усій своїй обпатраній непоказності: вони були непотрібно крикливі й легковагі. Він уже шкодував, що зчепився з Мечиком — не витримав марки до кінця. Він відчув тепер, що Варя йому зовсім не така байдужа, як це здавалося раніше, і водночас твердо знав, що вже ніколи не повернеться до неї. І через те, що Варя була найближчою людиною, яка зв'язувала його з колишнім життям на руднику, коли він жив, як усі, коли все здавалося йому простим і зрозумілим, — тепер, розставшись з нею, він зазнав такого почуття, наче ця велика й цілісна смуга його життя закінчилась, а нова ще не почалась.

Сонце зазірало Морозкові під дашок кашкета — воно все ще стояло над гірським пасмом байдужим, неблимним оком, але поля навкруги були тривожно-безлюдні.

Він бачив неприбрані снопи ячменю на недокошених смугах, жіночий фартух, забутий у поспіху на копиці, граблі, встромлені в межу. На перекошеному стіжку сумно, по-сирітському, примостилась ворона й мовчала. Але все це пропливало повз свідомість. Морозко розворушив давній злежаний пил спогадів і виявив, що це зовсім не веселий, а дуже безрадісний, проклятий тягар. Він відчув себе покинутим і самотнім. Здавалося, він сам пливе над величезним покинутим полем, і ця тривожна порожнеча тільки дужче підкреслювала його самотність.

Отямився він від дрібного кінського тупоту, що раптом вирвався з-за пагорба. Ледь підвів голову — перед ним виросла струнка, перетягнена в поясі постать дозорця на окатому моторному конику, — від несподіванки коник так і сів на задні ноги.

— Ну, ти-и, падло, от падло! — вилаявся дозорець, спіймавши на льоту збитого поштовхом кашкета. — Морозко, чи що? Катай мерщій додому, додому катай: там у нас таке — не розбери-бери, їй-богу...

— А що?

— Та дезертири тут пройшли, набалакали сім кіп, — японці, мовляв, ось-ось будуть! Дядьки з поля, жінки голосять, жінки голосять... Нагнали до порома возів, як на базарі, — кумедія!.. Замалим поромника не вбили, досі, певно, всіх не перевіз — ні, не перевіз!.. А Грицько наш зганяв верстов за десять — японців і не чутно, не чутно — брехня. Набрехали, падли!.. Стріляти за такі діла — та й то патронів шкода, та й то шкода, їй-богу... — Дозорець бризнув слиною, махав нагаєм і то

скидав, то надівав кашкета, хвацько стріпуючи чубчиком, немов, окрім усього іншого, хотів іще сказати: «Дивись, голубе, як мене дівки люблять».

Морозко згадав, як місяців зо два тому цей хлопець вкрав у нього бляшаного кухля, а потім божився, що він у нього ще з германського фронту. Кухля зараз не жаль було, але згадка ця одразу, швидше за слова дозорця, якого Морозко не слухав, зайнятий своїм, штовхнула його в звичне коло життя загону. Термінова естафета, приїзд Кануннікова, відступ Осокіна, чутки, що ними живився загін останнім часом,— усе це ринуло на нього тривожною хвилиною, змиваючи чорний накип нинішнього дня.

— Які дезертири, що ти мелеш? — перебив він дозорця. Той здивовано звів брову й застиг з піднятим кашкетом, якого тільки-но зняв і знов збирався надіти.— Тобі б тільки фасон наводити, базіка ти! — зневажливо сказав Морозко. Сердито смикнув повід і за кілька хвилин був уже коло порома.

Волохатий поромник, з підкоченою колошею, з величезним чиряком на коліні, і справді замучився, ганяючи перевантажений пором туди-сюди, і проте ще багато людей юрмилося на цьому боці. Ледве пором приставав до берега, на нього кидалася ціла лавина людей, мішків, возів, дітей, що весь час голосили, колисок — кожен намагався встигнути першим; усе це штовхалося, кричало, рипіло, падало,— поромник, охрипши, марно дер горлянку, намагаючись дати лад. Кирпата жінка, яка встигла особисто побалакати з дезертирами і яку мучила нерозв'язана суперечність

між бажанням швидше втрапити додому і доказати свої новини тим, що лишаються, утретє спізнювалася на пором, тицяла вслід величезним, більшим за неї, лантухом з гичкою для свиней і то благала: «Господи, господи»,— то знову заходилася розповідати, щоб запізнитися вчетверте.

Морозко, потрапивши в це сум'яття, хотів було, за старою звичкою (задля сміху), полякати ще дужче, але чомусь передумав і, скочивши з коня, заходився заспокоювати.

— І охота брехати тобі, ніяких там японців нема,— перебив він геть осатанілу жінку,— теж розкаже: «Га-ази пускають...» Які там гази? Корейці, може, солому палили, а їй га-ази...

Дядьки, забувши про жінку, оточили його,— він раптом відчув себе великою, відповідальною людиною і, радіючи незвичайній своїй ролі і навіть тому, що переборов бажання полякати, доти заперечував та висміював базікання дезертирів, поки юрба зовсім прохолола. Коли черговий раз пристав пором, не було вже такої тисняви. Морозко сам направляв підводи по черзі, дядьки бідкалися, що рано поїхали з поля, і, досадуючи на себе, лаяли коней. Навіть кирпата жінка з лантухом потрапила нарешті до чийогось воза, між двох кінських морд і широкої мужицької сідниці.

Морозко, перехилившись через поруччя, дивився, як біжать поміж човнами білі кружальця піни — жодне з них не переганяло інше,— їхній природний лад нагадував йому, як він сам щойно організував селян; цей спогад був приємний.

Коло вигону він зустрів дозорну зміну — п'ятьох хлопців із взводу Дубова. Вони привітали його сміхом і добродушною лайкою, бо завжди раді були його бачити, а говорити їм було нічого, і ще тому, що все це були здорові й міцні хлопці, а вечір заходив прохолодний, бадьорий.

— Котіться ви!..— провів їх Морозко й заздро подивився вслід. Йому захотілося бути разом з ними, з їхнім сміхом і лайкою — разом мчати в дозор прохолодного й бадьорого вечора.

Зустріч з партизанами нагадала Морозкові, що, їдучи з госпіталю, він не захопив з собою листа від Сташинського, а за це може нагоріти. Картина сходу, коли він мало не вилетів із загону, раптом постала перед очима, і одразу щось защеміло. Морозко тільки тепер відчув, що ця подія була, можливо, найважливішою для нього за останній місяць — набагато важливіша за те, що сталося в госпіталі.

— Михрютко,— звернувся він до жеребця і взяв його за холку.— Набридло мені все, братику, до біса...

Мишко мотнув головою і форкнув.

Під'їжджаючи до штабу, Морозко твердо вирішив наплювати на все і відпроситись у взвод до хлопців, склавши з себе обов'язки ординарця.

На ганку біля штабу Бакланов допитував дезертирів — вони були без зброї і під вартою. Бакланов, сидячи на сходинокці, записував прізвища.

— Іван Филімонов...— белькотів один жалібним голосом, щосили витягуючи шию.

— Як?..— грізно перепитував Бакланов,

повертаючись до нього всім тулубом, як це звичайно робив Левінсон. (Бакланов думав, що Левінсон робить так, бажаючи підкреслити особливу значущість своїх запитань, насправді ж Левінсон повертався так через те, що колись був поранений у шию й інакше повертатися не міг).

— Филімонов?.. А по батькові!

— Левінсон де? — спитав Морозко.

Йому кивнули на двері. Він поправив чуба і ввійшов до хати.

Левінсон працював за столом у кутку й не помітив його. Морозко нерішуче погрався нагаєм. Як і всім у загоні, командир здавався Морозці надзвичайно правильною людиною. А що життєвий досвід підказував йому, що правильних людей нема, то він намагався переконати себе, що Левінсон, навпаки,— великий шахрай і собі на думці. Проте він був також певен, що командир усе бачить наскрізь і обдурити його майже неможливо: коли доводилося про щось просити, Морозко відчував дивну недугу.

— А ти все в паперах вовтузишся, як миша,— сказав він нарешті.— Одвіз я пакет у повній справності.

— Відповіді нема?

— Н-нема...

— Гаразд,— Левінсон відклав карту і встав.

— Слухай, Левінсоне...— почав Морозко.— В мене прохання до тебе... Зробиш — вічним другом будеш, правда...

— Вічним другом? — з усмішкою перепитав Левінсон.— Ну, кажи, що там за прохання.

— Пустити ти мене у взвод...

— У взво-од?.. Чого це тобі припекло?

— Та довго розповідати — остобісіло мені, повір совісті... Наче і не партизан я, а так...— Морозко махнув рукою й насупився, щоб не виляється і не зіпсувати справи.

— А хто буде ординарцем?

— Та Юхимка можна пристосувати,— вчепився Морозко.— Ох, і їздець, скажу тобі, у старій армії призи брав!

— То, кажеш, вічним другом? — знову перепитав Левінсон таким тоном, наче саме це міркування могло мати вирішальне значення.

— Та ти не смійся, холера чортова!..— не витримав Морозко.— До нього з ділом, а він хихоньки...

— А ти не гарячкуй. Гарячкувати не годиться... Скажеш Дубову, аби прислав Юхимка, і... можеш іти собі.

— Оце-то удружив, оце удружив!..— зрадив Морозко.— От поставив марку... Левінсоне... ц-це н-номер! — Він зірвав з голови кашкета і хляпнув ним об підлогу.

Левінсон підняв кашкета і сказав:

— Дурень.

...Морозко приїхав у взвод, коли вже спочило. Він застав у хаті чоловік із дванадцять. Дубов, сидячи верхи на ослоні, при світлі каганця розбирав нагана.

— А-а, нечиста кров...— сказав він басом з-під вусів. Побачивши клунок в руках Морозка, здивувався: — Ти чого це з усіма манатками? Розжалували, чи що?

— Шабаш! — закричав Морозко.— Відставка!.. Перо в зад, без пенсії... Споряджай Юхимка — командир наказує...

— Видно, ти удружив? — ущипливо запитав Юхимко, сухий і жовчний парубок, увесь у лишаях.

— Катай, катай — там розберемося... Одне слово — з підвищенням, Юхиме Семеновичу!.. Могорич з вас...

Зрадівши, що він знову перебуває серед хлопців, Морозко сипав примовками, дражнився, щипав хазяйку, крутився по хаті, поки не налетів на взводного й не перекинув рушничного мастила.

— Каліка, вертлюг немащений! — вилаявся Дубов і гепнув його по спині так, що Морозчина голова мало не відокремилася від тулуба.

І хоч було дуже боляче, Морозко не образився — йому навіть подобалося, як лається Дубов, вживаючи свої нікому не відомі слова і вирази: тут він усе сприймав як належне.

— Так... пора, пора вже... — казав Дубов. — Це добре, що ти знову до нас пристібнувся. Бо геть розпаскудився — заіржавів, як гвинт неприкручений, через тебе сором...

Всі погоджувалися з тим, що це добре, але з іншої причини: більшості подобалося в Морозкові саме те, що не подобалося Дубову.

Морозко намагався не згадувати про поїздку до госпіталю. Він дуже боявся, аби хтось не спитав: «А як там твоя жінка поживає?..»

Потім разом з усіма він їздив на річку напувати коней... Глухо, нестрашно кричали в гаю сичі, в тумані над водою розпливалися кінські голови, тяглися мовчки, наставивши вуха; коло берега щулилися темноликі куці в холодній медовій росі. «Оце життя...» —

думав Морозко й ласкаво підсвистував жеребцеві.

Дома лагодили сідла, протирали гвинтівки; Дубов читав уголос листи з рудника, а лягаючи спати, призначив Морозка днювальним з нагоди повернення в Тимофієве лоно.

Увесь вечір Морозко почувався справжнім солдатом і хорошою, потрібною людиною.

Уночі Дубов прокинувся від дужого штурхана в бік.

— Що? що?..— спитав злякано і сів. Не встиг продерти очі на тьмянний каганчик — почув, вірніше, відчув далекий постріл, через якийсь час другий.

Коло ліжка стояв Морозко, кричав:

— Уставай швидше. Стріляють за річкою!..

Поодинокі постріли лунали один за одним з майже правильними проміжками.

— Буди хлопців,— наказав Дубов,— зараз же катай по всіх хатах... Мерщій!..

За кілька секунд у повному бойовому спорядженні він вискочив у двір. Небо розступилося — безвітряно-холодне. Імлистими неходженими стежками Чумацького Шляху збентежено бігали зірки. З темної дірки клуні вискакували один по одному розкошлані партизани, лаучись, застібаючи на ходу патронташі, виводили коней. Із сідал з несамовитим кудкудаканням летіли кури, коні билися й іржали.

— До зброї!.. По конях! — командував Дубов.— Митре, Семене!.. Біжіть по хатах, будіть людей... Мерщій!..

З майдану коло штабу злетіла динамітна ракета і покотилася по небу з димним

шипінням. Сонна жінка висунулась у вікно й швидко пірнула назад.

— Зав'язуй!..— сказав хтось приглушено-тремтячим голосом.

Примчавши із штабу, Юхимко кричав у ворота:

— Тривога!.. Усі на збірне місце в повній готовності!..— Майнув над ворітьми вищиреною кінською мордою і, крикнувши ще щось незрозуміле, зник.

Коли повернулися посланці, виявилось, що більш як половина взводу не ночує вдома: звечора пішли гуляти і, певно, залишилися в дівчат. Розгублений Дубов, не знаючи — чи виступати з наявним складом, чи з'їздити в штаб самому довідатися, в чому річ,— лаючись у бога і священний синод, послав у всі кінці розшукувати поодинці. Двічі приїжджали ординарці з наказом негайно прибути цілим взводом, а він усе не міг знайти людей, бігав по двору, як спійманий звір, ладен був у розпачі пустити собі кулю в лоба і, мабуть, пустив би, якби не відчував весь час своєї тяжкої відповідальності. Багато хто цієї ночі постраждав від його безжальних кулаків.

Нарешті, супроводжуваний надсадним собачим гавкотом, взвод помчав до штабу, сповнюючи пригнічені страхом вулиці шаленим кінським тупотом і брязканням криці.

Дубов дуже здивувався, заставши весь загін на майдані. Головним шляхом витягся уздовж готовий у дорогу обоз, багато хто, спішившись, сиділи коло коней і палили. Він пошукав очима невеличку постать Левінсона — той стояв біля освітлених смолоскипом колод і спокійно розмовляв з Метелицею.

— Що ж ти так пізно? — напався Бакланов. — А ще кажеш: «Ми-и... шахта-арі...» — Він не тямив себе, інакше ніколи б не сказав Дубову таких слів. Взводний тільки рукою махнув. Найприкрішим було для нього усвідомлення, що оцей молодий хлопець Бакланов має тепер законне право всіляко ганити його, але навіть гана ця не буде гідною платою за його, Дубова, провину. Крім того, Бакланов дошкулив йому в найболючіше місце: в глибині душі Дубов вважав, що звання шахтаря найвище і найпочесніше, яке тільки може мати людина на землі. Тепер він був певен, що його взвод зганьбив себе, і Сучанський рудник, і все шахтарське плем'я, принаймні до сьомого коліна.

Налаявшись досхочу, Бакланов поїхав знімати дозори. Від п'ятьох хлопців, що повернулися з-за річки, Дубов довідався, що ніякого ворога нема, а стріляли вони в білий світ, як у копійку, з наказу Левінсона. Він зрозумів тоді, що Левінсон хотів перевірити бойову готовність загону, і йому стало ще гірше від усвідомлення, що він не виправдав довіри командира, не став за приклад для інших.

Коли взводи вишикувались і зробили перекличку, виявилось, що багатьох усе ж таки нема. Особливо багато дезертирів було в Кубрака. Сам Кубрак їздив удень прощатися з ріднею і досі ще не витверезився. Кілька разів він звертався до свого взводу з промовою — чи можуть його поважати, коли він така падлюка й свиня, — і плакав. І весь загін бачив, що Кубрак п'яний. Тільки Левінсон наче не помічав цього, бо довелося б змістити Кубрака з посади, а замінити його було ніким.

Левінсон проїхав уздовж лав, і, повернувшись на середину, підніс руку. Вона повисла холодно й суворо. Чути стало таємничі нічні шуми.

— Товариші...— почав Левінсон, і його голос, негучний, але виразний, почув кожен, як биття власного серця.— Ми йдемо звідси... куди — цього не слід зараз казати. Японські сили — хоч перебільшувати їх не треба,— усе ж такі, що нам краще сховатися до слухного часу. Це не означає, що ми зовсім уникнемо небезпеки. Ні. Вона завжди загрожує нам, і кожен партизан про це знає. Чи виправдуємо ми своє партизанське звання?.. Сьогодні ніяк не виправдали... Ми розбестились, як дівчатка!.. А що, коли б справді були японці?.. Та вони передушили б нас, як курчат!.. Сором!..— Левінсон швидко перехилився вперед, і останні його слова шмагнули одразу розпущеною пружиною так, що кожен раптом відчув себе захопленим зненацька курчам, що його душать у темряві невблаганні, залізні пальці.

Навіть Кубрак, який нічого не зрозумів, сказав переконано:

— Прправильно... Все це... прправильно...— Крутнув квадратною головою й голосно гикнув.

Дубов щохвилини чекав, що Левінсон скаже: «От, приміром, Дубов, він прийшов сьогодні на шапкобрання, а я ж найбільше на нього покладався, ганьба!..» Але Левінсон нікого не назвав на ім'я. Він взагалі говорив небагато, але вперто бив в одне місце, наче заганяв масивний цвях, який має служити вічно. Тільки переконавшись, що його слова

дійшли за призначенням, він подивився в бік Дубова і несподівано сказав:

— Взвод Дубова піде з обозом... Дуже вже меткий...— випростався на стременах і, змахнувши нагаєм, скомандував: — Стру-у-унко... праворуч по три... а-а-арш!..

Влад брязнули мундштуки, шумно рипнули сідла, і, коливаючись серед ночі, наче в тихо-водді величезна риба, густа валка людей попливла туди, де з-за древніх сіхоте-алінських пагорбів такий самий древній і молодий заходив світанок.

ІХ. МЕЧИК У ЗАГОНІ

Сташинський довідався про виступ від помічника начгоспа, що прибув у лазарет заготовляти продовольство.

— Він, Левінсон-бо, кмітливий,— казав помічник, виставляючи на сонце вицвілу горбату спину.— Без нього ми б усі пропали... От і подумай: дороги до лазарету ніхто не знає, на випадок чого, коли заженуть нас — ми сюди всім загоном шусть!.. Тільки нас і бачили... А вже тут і харчі, й фураж припасено. Хи-итро придумано!..— Помічник у захваті крутив головою, і Сташинський бачив, що хвалить він Левінсона не тільки через те, що той справді кмітливий, а ще й з приємності, яку робить самому помічникові приписування іншій людині невластивих йому самому гарних якостей.

Цього самого дня Мечик уперше став на ноги. Підтримуваний попід руки, пройшовся галявиною, здивовано-радісно відчуваючи

пружний дерен під ногами, і безпричинно сміявся. А потім, лежачи на ліжку, почував невгамовне биття серця чи то від втоми, чи то від цього радісного відчуття землі. Ноги ще тремтіли від кволості, і всім тілом перебігав веселий, плигаючий свербіж.

Поки Мечик гуляв, на нього із заздрістю дивився Фролов, і Мечик ніяк не міг подолати почуття провини перед ним. Фролов уже так довго хворів, що вичерпав усе співчуття оточуючих. В їхній неодмінній приязні й піклуванні йому весь час вчувалося запитання: «Коли ж ти нарешті помреш?» — але вмирати не хотів. І очевидна бузглуздість його чіпляння за життя гнітила всіх, як могильний камінь.

До останнього дня перебування Мечика в госпіталі між ним і Варєю тривали дивні взаємини, схожі на гру, де кожен знав, чого хоче одна і боїться другий, але жоден з них не наважувався зробити сміливий вичерпний хід.

За своє важке й терпляче життя, де чоловіків було так багато, що не можна було відрізнити їх за кольором очей, волосся, навіть за іменами,— Варя жодному не могла сказати: «Любий, коханий». Мечик був перший, якому вона мала право сказати і сказала ці слова. Їй здавалося, що тільки він — такий вродливий, скромний і ніжний — здатний задовольнити її тугу материнства і що полюбила вона його саме за це. У тривожній німоті вона кликала його ночами, шукала кожен день жагуче, жадібно, намагаючись одвести від людей, аби подарувати своє пізнє кохання, але чомусь ніколи не наважувалася відверто сказати це.

І хоч Мечикові хотілося того самого з усім запалом і уявою щойно дозрілої юності, він уперто уникав залишатися з нею на самоті — то тягав із собою Піку, то скаржився на недугу. Він ніяковів тому, що ніколи не був близький із жінкою; йому здавалося, що це вийде в нього не так, як у людей, а дуже соромно. А коли перемагав несміливість, перед ним раптом поставала гнівна постать Морозка, як він іде з тайги, вимахуючи нагаєм, і Мечик почував тоді суміш страху й усвідомлення свого неоплатного боргу перед цією людиною.

У цій грі він схуд і виріс, але так до останньої хвилини й не подолав слабкості. Пішли вони разом з Пікою, ніяково прощаючись з усіма, немов з чужими. Варя наздогнала їх на стежці.

— Давай уже хоч попрощаємось як слід, — сказала, зашарівшись від бігу й збентеження. — Там я посоромилась якось... Ніколи цього не було, а тут засоромилась, — і винувало сунула йому вишитого кисета, як робили всі молоді дівчата на руднику.

Її збентеження і подарунок так не пасували їй. Мечикові стало жаль її й соромно перед Пікою, він ледь торкнувся її губами, а вона дивилась на нього останнім тьмяним поглядом, і губи її кривилися.

— Гляди ж, наїжджай!.. — гукнула вона, коли вони вже сховалися в гущавині. І, не чуючи відповіді, тут-таки, сівши на траву, заплакала.

Дорогою, заспокоївшись від сумних спогадів, Мечик відчув себе справжнім партизаном, навіть закачав рукава, бажаючи засмагнути: йому здавалося, що це дуже потрібно в тому

новому житті, яке він почав після пам'ятної розмови з сестрою.

Гирло Ірохедзи було зайняте японським військом і колчаківцями. Піка боявся, нервував, усю дорогу скаржився на вдаваний біль, Мечик ніяк не міг умовити його обійти село долиною. Довелося дертися по горах, невідомих козячих стежках. Вони спустилися до річки на другу ніч скелястими урвищами, мало не вбившись,— Мечик ще непевно почувався на ногах. Майже на ранок попали на корейську фанзу; жадібно ковтали чумизу без солі, і, дивлячись на пошарпану, жалюгідну постать Піки, Мечик ніяк не міг відновити образ лагідного, спокійного дідуся над тихим, оточеним очеретом озером, який колись так полонив його. Розчавленим своїм виглядом Піка ніби підкреслював нетривкість і облудність цієї тиші, де нема спочинку й порятунку.

Потім проходили нечасті хутори, де ніхто не чув про японців. На запитання — чи проходив загін? — їм показували на верхів'я, розпитували новини, напували медовим квасом, дівчата задивлялись на Мечика. Почалися вже жіночі жнива. Дороги потопали в густій колосистій пшениці, росилося ранками спорожніле павутиння, і повітря було сповнене бджолиним передосінньо-жалібним гудінням.

У Шибиші вони прийшли надвечір: сільце стояло під лісистю горою, на осонні, призахідне сонце било з протилежного боку. Коло старенької, порослої мохом каплички гурт веселих, горластих парубків з червоними бантами через увесь кашкет грав у скраклі. Щойно вдарив маленький чоловічок, у високих

ічигах і з рудою, довгим клином, бородою, схожий на гнома, яких малюють у дитячих казках,— він ганебно промахнувся всіма палицями. З нього сміялися. Чоловічок ніяково посміхався, але так, що всі бачили, що йому аніскілечки не соромно, а теж дуже весело.

— Он він, Левінсон отой,— мовив Піка.

— Де?

— Та оно — рудий...— І, кинувши здивованого Мечика, Піка з несподіваною бісівською прудкістю задріботів до маленького чоловічка.

— Гляди, хлопці, Піка!..

— Піка і є...

— Приплентався, чортяка лисий!..

Хлопці, кинувши ґрати, оточили старого. Мечик залишився осторонь, не знаючи — підійти чи чекати, поки гукнуть.

— Хто це з тобою? — спитав нарешті Левінсон.

— А хлопець один із госпіталю... хо-ороший хлопець!..

— Поранений це, що його Морозко привіз,— додав хтось, упізнавши Мечика.

Той, почувши, що говорять про нього, підійшов ближче.

Маленький чоловічок, який так погано грав у скраклі, мав на диво великі й бистрі очі,— вони схопили Мечика і, вивернувши його, потримали так якийсь час, наче зважували все, що там є.

— Ось прийшов до вас у загін,— почав було Мечик, червоніючи за заковчені рукава, які забув відкотити.— Раніше був у Шалдиби... до поранення,— додав для переконливості.

— А в Шалдиби відколи?

— З червня, так, із середини...

Левінсон знову обвів його допитливим, вичаючим поглядом.

— Стріляти вмієш?

— Умію...— невпевнено сказав Мечик.

— Юхимко... Принеси-но драгунку...

Поки бігали по гвинтівку, Мечик відчував, як зусібіч обмацують його десятки цікавих очей, німу упертість яких він починав вважати за ворожість.

— Ну от... У що б тобі вистрелити? — Левінсон пошукав очима.

— У хрест! — радісно запропонував хтось.

— Ні, в хрест не варто... Юхимко, постав скраклю на стовп, он туди...

Мечик узяв гвинтівку й мало не замружився від страху, що його опанував (не тому, що треба було стріляти, а тому, що здавалося, ніби всі хочуть, аби він схибив).

— Лівою рукою ближче візьми — легше буде,— порадив хтось...

Ці слова, мовлені з явним співчуттям, допомогли Мечикові. Посмілішавши, він натиснув на курок і в гуркоті пострілу — тут він усе-таки замружився — встиг помітити, як скракля злетіла з стовпа.

— Вмієш...— засміявся Левінсон...— З конем справу мати доводилося?

— Ні,— зізнався Мечик, ладний після такого успіху взяти на себе навіть чужі гріхи.

— Шкода,— сказав Левінсон. Видно було, що йому справді шкода.— Бакланов, даси йому Зючиху.— Він лукаво примружився.— Бережи її, коняка сумирна. Як доглядати, взводний навчить... У який взвод ми його направимо?

— Я гадаю, до Кубрака — у нього нестача,— сказав Бакланов.— Разом з Пікою будуть.

— Та воно й так...— погодився Левінсон.— Катай.

...Перший же погляд на Зючиху примусив Мечика забути свою удачу й викликані нею хлоп'ячо-горді надії. Це була сльозлива, скорботна кобила, брудно-білої масті, з прочавленою спиною і великим черевом — покірنا селянська шкапа, що виорала за своє життя не одну десятину. До всього, вона була жеребна, і дивна назва пасувала їй, як шепелявій бабі господнє благословення.

— Це мені, так?..— пригнічено спитав Мечик.

— Коняка непоказна,— сказав Кубрак, ляснувши її по озаддю.— Копита в неї слабенькі чи то, сказати, від виховання, чи від хворобливого ставлення... Їздити, однак, можна...— Він повернув до Мечика квадратну, в сивуватому йоржику, голову й повторив з тупою певністю: — Можна їздити...

— Хіба інших у вас нема? — спитав Мечик, одразу проймаючись безсилою ненавистю до Зючихи і до того, що на ній можна їздити.

Кубрак, не відповівши, почав нудно й одноманітно розповідати, що має робити Мечик вранці, в обід і ввечері з цією обшарпаною кобилою, щоб уберегти її від нечисленних небезпек і хвороб.

— Повернувся з походу — одразу не розсідлуй,— почав взводний,— нехай постоїть, охолоне. А як тільки розсідлав, витри їй спину долонею чи сіном і перед тим як сідати, теж витирай...

Мечик з тремтячими губами дивився кудись поперх коняки й не слухав. Він почувався так, немов цю нещасну кобилу з розбитими копитами дали йому навмисне, аби принизити його з самого початку. Останнім часом будь-який свій вчинок Мечик розглядав з погляду того нового життя, яке він мав почати. І йому здавалося тепер, що не може бути мови про якесь нове життя з цією огидною конякою: ніхто не бачитиме, що він уже зовсім інша, сильна, певна себе людина, а думатимуть, що він колишній, смішний Мечик, якому не можна довірити навіть гарного коня.

— У кобили в цієї, окрім іншого, ящур... — непереконливо казав взводний, не бажаючи знати, як Мечик ображений і чи доходять його слова за призначенням. — Лікувати її треба купоросом, одначе купоросу в нас нема. Ящур ми лікуємо курячим послідом — засіб теж дуже корисний. Треба покласти на ганчірочку й обв'язати кругом вудил перед загнуздуванням — дуже помагає...

«Що я — хлопчисько, чи що? — думав Мечик, не слухаючи взводного. — Ні, піду й скажу Левінсонові, що не хочу їздити на такій коняці... Я зовсім не хочу страждати за інших (йому приємно було думати, ніби він став жертвою за когось іншого). Ні, я все скажу йому одверто, хай він не думає...»

Тільки коли взводний закінчив і коняку було цілком передано під догляд Мечика, він пожалів, що не слухав пояснень. Зючиха, похнюпивши голову, ліниво плямкала білими губами, і Мечик зрозумів, що все її життя тепер у його руках. Але він, як і раніше, не знав, як розпоряджатися немудрим конячим

життям. Він не зумів навіть добре прив'язати цю покірну кобилу, вона блукала по всіх стайнях, тицяючись у чуже сіно, дратуючи коней і днювальних.

— Та де він, холера, новенький отой?.. Чого свою кобилу не прив'язує!..— кричав хтось у повітці. Чути було люті удари нагаєм.— Пішла, пішла-а, стерво!.. Днювальний, забери кобилу, ну її до...

Мечик, спітнівши від швидкої ходи і внутрішнього вогню, перебираючи подумки найдощкульніші слова, нашттовхуючись на колючий чагарник, ішов темними, сонними вулицями, відшуковуючи штаб. В одному місці мало не втрапив на гулянку — хрипка гармошка шпарила «Саратовську», пахкали цигарки, дзвеніли шаблі і остроги, дівчата верещали, тремтіла земля від шаленого танцю. Мечик посоромився спитати в них дорогу й обійшов їх. Він проблукав би цілу ніч, коли б назустріч не виринула з-за рогу самотня постать.

— Товаришу! Як пройти до штабу? — гукнув Мечик, підходячи ближче. І впізнав Морозка.— Здрастуйте...— мовив, збентежившись.

Морозко спинився зніяковілий, щось буркнув...

— Другий двір праворуч,— відповів нарешті, не придумавши нічого більше. Дивно блиснув очима і пройшов повз, не озираючись...

«Морозко... так... адже він тут...» — подумав Мечик і, як і в перші дні, відчув себе самотнім, оточеним небезпеками у вигляді Морозка, темних незнайомих вулиць, покірної кобили, з якою хтозна-як поводитися.

Коли підійшов до штабу, його рішучість остаточно згасла, він уже не знав, чого прийшов, що робитиме й казатиме.

Чоловік із двадцять партизанів лежало довкола вогнища, розведеного серед порожнього, величезного, як поле, двору. Левінсон сидів коло самого вогню, підбгавши по-корейському ноги, заворожений димним шипучим полум'ям, і ще більше нагадував Мечикові гнома з дитячої казки. Мечик підійшов і став позаду,— ніхто не озирнувся на нього. Партизани по черзі розповідали сороміцькі побрехеньки, в яких незмінно брав участь некмітливий піп з блудливою попадею і хвацький хлопець, що легко ходив землею, спритно піддурював попа заради любощів попаді. Мечикові здавалося, що розповідають їх не тому, що вони насправді смішні, а через те, що більше нічого розказувати, а сміються з обов'язку. Проте Левінсон весь час слухав уважно, сміявся голосно і наче щиро. Коли його попросили, він також розповів кілька смішних okazій. А що він був серед тих, що зібралися, найграмотніший, то й пригоди його виходили найхитромудрішими й найбільш сороміцькими. Але Левінсон, як видно, анітрохи не соромився, а говорив насмішкувато-спокійно, і сороміцькі слова йшли, мов не торкаючись його, як чужі.

Дивлячись на нього, Мечикові несамохіть закортіло розказати й собі; по суті, він любив слухати такі речі, хоч і вважав їх за стидкі й намагався вдавати, ніби він вищий від усього цього,— але йому здавалося, що всі поглянуть на нього здивовано, і вийде дуже незручно.

Він так і пішов, не приєднавшись, несучи в серці досаду на себе й образу на всіх, найбільше на Левінсона. «Ну й нехай,— думав Мечик, ображено підбираючи губи,— однаково я її не доглядатиму, нехай здихає. Побачимо, що він заспіває, а я не боюся...»

У наступні дні він справді перестав звертати увагу на коняку, брав її тільки на кінне навчання, зрідка на водопій. Якби він потрапив до дбайливішого командира, можливо, його швидко б приструнчили, але Кубрак ніколи не цікавився, що робиться у його взводі, пускав усе напризволяще. Зючиха обросла паршами, ходила голодна, непоєна, зрідка користуючись чужою жалісливістю, а Мечик зажив загальної неприязні як ледащо і чванько.

З усього взводу тільки двоє людей були йому більш-менш близькими — Піка і Чиж. Але зійшовся він з ними не тому, що вони задовольняли його, а тому, що більше ні з ким не вмів зійтися. Чиж сам підійшов до нього, намагаючись здобути його прихильність. Вибравши момент, коли Мечик, після сварки з рйовим за непочищену гвинтівку, сам лежав під навісом, бездумно втупившись в стелю, Чиж наблизився до нього розхлябаною ходою, кажучи:

— Розсердились?.. Киньте! Тупа, малограмотна людина, чи варто звертати увагу?

— Я не серджуся,— сказав Мечик, зітхнувши.

— Значить, нудьгуєте? Це інша річ, це я можу зрозуміти...— Чиж сів на знятий передок воза і звичним рухом підтяг свої густо намащені чоботи.— Що ж, знаєте, і мені нудно — інтелігентних людей тут мало. Хіба що

Левінсон, та й він теж...— Чиж махнув рукою і багатозначно подивився на ноги.

— А що?..— спитав Мечик з цікавістю.

— Та що ж, знаєте, не така вже освічена людина. Просто хитрий. На нашому горбу капіталець собі збиває. Не вірите? — Чиж гірко посміхнувся.— Еге ж! Ви, звичайно, вважаєте, що він дуже хоробрий, талановитий полководець.— Слово «полководець» він вимовив з особливим смаком.— Киньте!.. Все це ми самі вигадали. Я вас запевняю... Та от візьмімо хоча б конкретний випадок нашого відходу: замість того, щоб навальним ударом відкинути ворога, ми сховалися кудись у нетрі. Через вищі, бачте, стратегічні міркування! Там, може, товариші наші гинуть, а в нас — стратегічні міркування...— Чиж, не помічаючи, витяг з осі заколесника і досадливо засунув його назад.

Мечик не вірив, що Левінсон справді був такий, яким змальовує його Чиж, але слухати було цікаво: він давно не чув такої грамотної мови, і йому чомусь хотілося, щоб у ній була частка правди.

— Невже це правда? — спитав він, підводячись.— А мені він здався дуже порядною людиною.

— Порядною?! — жахнувся Чиж. Його голос втратив звичайні солодкуваті нотки, і в ньому бриніло тепер усвідомлення своєї переваги.— Яка омана!.. Та ви подивіться, яких він людей добирає!.. Ну, що таке Бакланов? Хлопчисько! Високо про себе думає, а який з нього помічник командира? Хіба не можна було інших знайти? Звичайно, я сам хворий, поранений чоловік, я поранений сімо-

ма кулями і оглушений снарядом, я зовсім не ганяюся за такою клопітною посадою, але, в усякім разі, я був би не гірший за нього, скажу не нахваляючись...

— Може, він не знав, що ви добре розумієтесь на військовій справі?

— Господи, не знав! Та всі про це знають, спитайте хоч кого. Звичайно, багато хто заздрить і наговорить вам зі злості, але ж це факт!..

Мечик поступово пожвавівшав і теж почав ділитися своїми настроями. Цілісінький день вони пробули разом. І хоч після кількох таких зустрічей Чиж став просто неприємний Мечикові, все ж він не міг від нього відкараскатися. Він навіть сам шукав його, коли довго не бачив. Чиж навчив його ухилятися від днювальства, від кухні — все це давно вже втратило привабливість повизни, стало нудним обов'язком.

І відтоді бурхливе життя загону пішло повз Мечика. Він не бачив головних пружин механізму загону і не відчував необхідності всього, що робилося. У такому відчуженні потонули всі його мрії про нове, сміливе життя, хоч він навчився огризатися, не боятися людей, засмаг і запехаяв одяг, зовні зрівнявшись з усіма.

Х. ПОЧАТОК РОЗГРОМУ

Морозко, зустрівши Мечика, на свій подив, не відчув ні колишньої люті, ані ненависті. Залишилося тільки нерозуміння, чому це знову трапляється на шляху ця шкідлива люди-

на, і підсвідома певність, що він, Морозко, мусить на неї гніватися. І, однак, зустріч так вплинула на нього, що захотілося негайно з кимсь поділитися.

— Іду оце провулком,— сказав він Дубову.— тільки-но з-за рогу вискочив, а просто на мене — хлопець шалдибінський, що я його привіз, пригадуєш?

— Ну?..

— Та нічого... «Як,— каже,— до штабу тут пройти?..» — «А оно,— кажу,— другий дім праворуч...»

— Ну і що ж? — допитувався Дубов, не вбачаючи в усьому цьому нічого дивного і думаючи, що воно ще буде.

— Ну, зустрів — і все!.. Що ж іще? — відповів Морозко з несподіваним роздратуванням.

Йому враз стало нудно і перехотілося говорити з людьми. Замість того, щоб іти на вечірку, як збирався, він уклався на сіннику, але заснути не зміг. Неприємні спогади опосіли його важким тягарем; здавалося, Мечик навмисно став на дорозі, намагаючись збити його з якоїсь правильної лінії.

Увесь наступний день він блукав, не знаходячи місця, насилу перемагаючи бажання знову побачити Мечика.

— Ну чого ми сидимо без діла? — досадливо чіплявся він до взводного.— Згниєш тут від нудьги... Що там Левінсон собі думає?..

— Те й думає, як би це Морозка розважити. Усі штани протер, над цим сидячи.

Дубов і не підозрював про складні Морозчині переживання. А Морозко, не маючи підтримки, захлинався лиховісною нудьгою

і знав, що незабаром зап'є, коли не пощастить розважитися в гарячій справі. Уперше в житті він сам боровся з своїми бажаннями, але сили його були слабкі. Тільки випадкова обставина врятувала його від падіння.

Забравшись в глухе місце, Левінсон майже втратив зв'язок з іншими загонами. Уривчасті відомості, які інколи щастило зібрати, змальовували жорстоку картину розвалу. Тривожний улахінський вітер доносив димні запахи крові.

Потайними тайговими стежками, де багато років уже не ступала людська нога, Левінсон зв'язався з залізницею. Йому повідомили, що невдовзі має прийти ешелон із зброєю й обмундируванням. Залізничники обіцяли точно повідомити день і годину. Знаючи, що рано чи пізно загін однаково викриють, а зимувати в тайзі без патронів і теплого одягу неможливо, Левінсон вирішив зробити першу вилазку. Гончаренко квапливо начинив фугаси. Туманної ночі, пробравшись непоміченим крізь вороже пекло, взвод Дубова несподівано з'явився на колії.

...Вантажні вагони, причеплені до поштового поїзда, Гончаренко відірвав, не зачепивши пасажирських. У гуркоті вибуху, в динамічному гариві шугнули над головою порвані рейки і, здригаючись, упали під укіс. Берданний затвор від фугаса, зачепившись шнурком, завис на телеграфному дроті, примусивши згодом багато кого ламати голову над тим, хто й навіщо його почепив.

Поки навколо нишпорили кавалерійські роз'їзди, Дубов із вщерть навантаженими кіньми вичікував на Свіягінській лісовій

дачі, а вночі вислизнув у «щоки»¹. За кілька діб був у Шибишах, не втративши жодної людини.

— Ну, Баклановичу, тепер тримайся...— мовив Левінсон, і в хисткому його погляді не можна було прочитати, жартує він чи каже серйозно. Того-таки дня він роздробив господарчу частину, роздавши на руки шинелі, патрони, шаблі, сухарі, залишивши стільки, скільки могли везти в'ючні коні.

Вся Улахінська долина, аж до Уссурі, була зайнята ворогом. До Гирла Ірохедзи стягувалися нові сили, японська розвідка нишпорила в усіх напрямках і не раз наштовхувалася на дозори Левінсона. Наприкінці серпня японці вирушили вгору. Рухалися повільно, з великими зупинками, від хутора до хутора, обмацуючи кожен крок, розкидаючи по флангах часті охорони. У залізній упертості їхнього руху, незважаючи на його повільність, відчувалася певна себе, розумна і разом з тим сліпа сила.

Розвідники Левінсона верталися з дикими очима, а відомості їхні суперечили одні одним.

— Як же так? — холодно перепитував Левінсон.— Учора, кажеш, вони були в Солом'яній, а сьогодні вранці — в Монакіні,— що ж, вони назад ідуть?..

— Н-не знаю,— затинався розвідник.— Може, то передові були в Солом'яній...

— А звідкіля ти знаєш, що в Монакіні головні, а не передові?

— Дядьки казали...

---

¹ Щ о к и — ущелина. (Прим. О. Фадєєва).

— От далися тобі дядьки!.. Як тобі було наказано?

Розвідник тут-таки вигадував химерну оказію, чому не вдалося пробратися в глибину. Насправді ж, наляканий жіноцькими балачками, він не доїхав до ворога верст із десять, просидів у кущах, палячи тютюн і дожидаючись, коли зручніше буде повернутися. «Ти б сам поліз»,— думав він про Левінсона, дивлячись на нього приховано-миготливим мужицьким поглядом.

— Доведеться тобі самому з'їздити,— сказав Левінсон Бакланову.— А то нас тут, як мух, передушать. Нічого не вдієш із цим народом. Візьми когось із собою й поїдь удосвіта.

— А кого взяти? — спитав Бакланов. Він намагався бути серйозним і заклопотаним, хоч усе всередині билося в тривожній бойовій радості: як і Левінсон, він вважав за потрібне ховати свої справжні почуття.

— Бери, кого хочеш... от хоча б новенького, що в Кубрака,— Мечика, чи як його? До речі, перевіриш, що воно за хлопець. А то кажуть про нього погано, може, і даремно...

Розвідка вшпала Мечикові саме до речі. За коротке перебування в загоні він зібрав таку силу невиконаних справ, недотриманих обіцянок і нездійснених бажань, що кожне з них зокрема, навіть виконане, втратило б уже всякий сенс і значення. Але разом вони гнітили все дужче, і тяжче, і дошкульніше, не даючи вирватися із свого до безглуздя вузького кола. Тепер йому здавалося, що він зможе розірвати це безглузде коло одним сміливим рухом.

Вони виїхали до світанку. Ледь рожевіло на відрогах тайгове верховіття, в селі під го-

рою співали другі півні. Було холодно, темно й дещо моторошно. Незвичність обстановки, передчуття небезпеки, надія на удачу породжували в обох той піднесено-бойовий настрій, за якого все інше не варте уваги. У тілі — легке тремтіння крові, пружинять м'язи, а повітря здається холодним і палким, аж хрумтить.

— Ого, як у тебе кобила запаршивіла,— казав Бакланов.— Не доглядаєш, чи що? Погано... Це Кубрак, дурило, не показав, мабуть, що з нею робити? — Бакланов ніколи б не подумав, що в людини, яка вміє поводитися з конем, вистачить совісті довести його до такого стану.— Не показав, га?

— Та як сказати...— зніжковів Мечик.— Він взагалі мало допомагає. Не знаєш, до кого звернутися.

Соромлячись своєї брехні, він совався в сідлі й не дивився на Бакланова.

— А ти в кожного питай. У вас там багато тямущих. Хлопці є бойові...

Всупереч думці Чижа, яку Мечик теж майже засвоїв, Бакланов почав йому подобатися. Він був такий міцний і круглий, сидів у сідлі мов пришитий. Очі в нього були коричневі й кмітливі, все захоплювали на льоту, тут-таки відокремлюючи варте уваги від дрібниць, потім ішли практичні висновки.

— Е-е, хлопче, а я все дивлюся, чого в тебе сідло совається! Задню попругу ти до краю натяг, а передня слабка. Навпаки треба. Давай перетягнемо...

Мечик не встиг ще зміркувати, в чому річ, а вже Бакланов, скочивши з коня, порався з сідлом.

— Ну-у... та в тебе й пітник зібгався...

Злазь, злазь — коня занастаєш. Зовсім пере-
сідлаємо.

За кілька верст Мечик цілком переконав себе в тому, що Бакланов набагато кращий і розумніший за нього, що Бакланов, крім того, дуже смілива й сильна людина і що він, Мечик, повинен завжди йому коритися. А Бакланов, що ставився до Мечика без будь-якого упередження, хоч і відчув незабаром свою перевагу, але розмовляв з ним наче з рівним, намагаючись простим спостереженням визначити справжню його ціну:

— В сопки хто тебе послав?

— Та я, власне, сам пішов, а путівку мені максималісти дали...

Пам'ятаючи дивну поведінку Сташинського, Мечик намагався якось змазати значення організації, що послала його.

— Максималісти?.. Даремно ти з ними тягаєшся — базіки...

— Та мені ж однаково... Просто там є кілька моїх товаришів по гімназії, от я...

— А гімназію закінчив? — перебив Бакланов.

— Що? Так, закінчив.

— Це добре. Я також учився в ремісничому. На токаря. Не довелося закінчити. Пізно, бач, почав,— пояснив він, наче виправдуючись.— До того я на суднобудівному працював, поки братик не підріс, а тут от уся ця каша...

Трохи згодом він знову замислено сказав протягло:

— Та-а-а... Гімназія... Я теж малим хотів, та вже така справа...

Певно, Мечикові слова навіяли йому бага-

то непотрібних спогадів. Мечик з несподіваною палкістю почав доводити, що зовсім не погано, а навіть добре, що Бакланов не вчився в гімназії. Непомітно для себе він переконував Бакланова в тому, який той хороший та розумний, незважаючи на свою неосвіченість. Бакланов, однак, не бачив великої переваги у своїй невченості, а складніших Мечикових міркувань зовсім не розумів. Щирої розмови не вийшло. Обидва пришвидшили рись і довго їхали мовчки.

Всю дорогу траплялися розвідники й брехали, як і раніше. Бакланов тільки головою крутив. На хуторі, версти за три від сільця Солом'яної, вони залишили коней і пішли пішки. Сонце давно вже схилилося на захід, зморені поля рябіли жіночими хустками, від огрядних полукилків падали тіні, спокійно-густі і м'які. Зустрівши підводу, Бакланов спитав, чи були в Солом'яній японці.

— Зранку, кажуть, душ із п'ять приїздило, а зараз щось не чути... Хоч би хліб зібрати, ну їх до дідька...

Серце в Мечика забилося, але страху він не відчував.

— Значить, вони й справді в Монакіні,— мовив Бакланов.— Це розвідка приїжджала. Катай сміливо...

Вони ввійшли в село, зустрінуті лінивим собачим гавканням. У заїжджому дворі — з віхтем сіна, прив'язаним на тичці, і з підводою біля воріт — напилися молока по-баклановському: з мисочки і з хлібцем. Згодом, з жахом згадуючи весь цей похід, Мечик незмінно бачив перед собою Бакланова, як він вийшов на вулицю із вдоволенням щасливим

обличчям і залишками молока на верхній губі. Вони не ступили й кількох кроків, як з провулка, підібравши слідницю, вибігла огрядна жінка і, нашттовхнувшись на них, спинилася в остовлінні. Очі її полізли під хустку, а ротом вона хапала повітря, наче спіймана риба. І враз заголосила щонайпронизливішим і тонким голосом:

— А рідненькі ж ви мої, та куди ж ви йдете?.. Тьмуца ж сила гапонців побіля школи!.. Сюди йдуть, та тікайте ж, сюди йдуть!..

Мечик ще не встиг зрозуміти її слів, як з того самого провулка, крокуючи в ногу, вийшли чотири японські солдати з рушницями на плечах. Бакланов, зойкнувши, рвучко вихопив кольта й вистрелив — майже впритул — у двох. Мечик бачив, як ззаду в них вилетіли криваві клапти і обидва вони впали на землю. Третій патрон попав у перекіс, і кольт заклинило. Один з японців, що залишилися, кинувся бігти, а другий схопив гвинтівку, але тої ж миті Мечик, скоряючись новій силі, яка керувала ним дужче, аніж страх, вистрелив у нього кілька разів. Останні кулі влучили в японця, коли він уже лежав, корчачись у пилюці.

— Тікаймо!.. — крикнув Бакланов! — До підводи!..

За кілька хвилин, одв'язавши коня, що бився коло заїзду, вони мчали вулицею, здіймаючи гарячі клуби куряви. Бакланов стояв на возі, щосили шмагав кінцями віжок, раз у раз озираючись назад — чи нема погоні. Десь у центрі не менш як п'ять сурмачів сурмили тривогу.

— Тут вони... всі-і!.. кричав Бакланов

з якоюсь урочистою люттю.— Всі-і... Головні!.. Чуєш, грають?

Мечик нічого не чув. Влавши на дно, він відчував дику радість порятунку і те, як у гарчій пилюці корчиться вбитий ним японець, конаючи в останніх смертельних муках. І коли він подивився на Бакланова, скривлене обличчя того здалося йому бридким і страшним.

За якийсь час Бакланов уже сміявся:

— Ловко вийшло! Еге? Вони в село, і ми — разом. А ти, брате, молодець! Навіть не сподівався од тебе, їй-бо. Якби не ти, він би нас он як зрешетив!..

Мечик, намагаючись не дивитися на нього, лежав, пригнувши голову, увесь жовтий і блідий, у темних плямах, як хлібний колос, що гниє на пні.

Відїхавши версти зо дві і не чуючи погоні, Бакланов спинив коня біля самотнього ільмака, що похилився край дороги.

Ти тут лишайся, а я полізу на дерево, будемо вартувати...

— Навіщо?..— сказав Мечик голосом, що зривався.— Їдьмо швидше. Треба повідомити... ясно, що тут головні...— Він примушував себе вірити в те, що каже, і не міг. Тепер йому страшно було залишатися неподалік від во-рога.

— Ні, краще вже подождемо. Не для того сюди телінались, аби тих трьох дурнів пришити. Рознюхаємо точно.

За півгодини з Солом'яної виїхало кроком чоловік із двадцять кіннотників. «А що, як помітять? — подумав Бакланов з таємним тремтінням: — Не втекти нам на підводі». Перемагаючи себе, він вирішив чекати до

останньої миті. Кіннота, якої не видно було Мечикові за пагорбом, проїхала вже з півдороги, коли Бакланов із свого спостережного пункту побачив піхоту: вона тільки-но виходила з села щільними колонами, курно відсвічуючи зброєю... Шалено женучи до хутора, вони мало не загнали коня, там пересіли на своїх і за кілька хвилин уже мчали дорогою на Шибиші. Обачний Левінсон ще до їхнього приїзду (приїхали вони вночі) виставив посилену охорону — спішений взвод Кубрака. Третина взводу залишилася з кіньми, а решта вартували коло села, за валом старовинної монгольської фортеці. Мечик, передавши кобилу Бакланову, залишився із взводом.

Незважаючи на велику втому, спати не хотілося. Туман стелився від річки, було холодно. Піка перевертався і стогнав уві сні. Під ногами вартових загадково шаруділа трава. Мечик лежав горілиць, очима намагаючись зірнути; вони ледве проступали з чорної порожнечі, що ввижалася там, за туманною завісою; і цю саму порожнечу, ще похмурішу й темнішу, бо без зірок, Мечик відчував у собі. Він подумав, що таку саму порожнечу мусить весь час відчувати Фролов, і йому стало моторошно від несподіваної думки, що доля цієї людини може бути схожа на його. Він намагався одігнати від себе цю страшну думку, але образ Фролова не йшов з голови. Він бачив, як той лежить на ліжку з безживно опущеними руками й висхлим лицем, і клени тихо шумлять над ним. «Та він же помер...» — з жахом подумав Мечик. Але Фролов повернувши пальцями і, повернувшись до нього, сказав з кістлявою посмішкою: «Хлопці...

шкодять...» Раптом він засіпався на постелі, з нього полетіли якісь клапті, і Мечик побачив, що це зовсім не Фролов, а японець. «Це жахливо...» — знову подумав він, здригаючись усім тілом, але Варя схилилась над ним і сказала: «А ти не бійся». Вона була холодна й м'яка. Мечикові одразу стало легше. «Ти не сердься, що я з тобою погано попрощався,— сказав він ласкаво.— Я люблю тебе». Вона притулилась до нього, і зразу все зникло, провалилося кудись, а за якусь мить він уже сидів на землі, кліпаючи очима, намацуючи рукою гвинтівку, і було зовсім видно. Навколо метушилися люди, згортаючи шинелі; Кубрак, просунувшись у кущі, дивився в бінокль, усі лізли до нього й питали:

— Де?.. Де?..

Мечик, намацавши нарешті гвинтівку, виліз на вал і зрозумів, що йдеться про ворога, але, не бачачи нічого, теж почав питати:

— Де?..

— Чого з'юрмилися? — зашипів раптом взводний і дуже штовхнув когось.— Розтягайся цепом!..

Поки розповзалися по валу, Мечик, витягаючи шию, усе ще намагався побачити ворога.

— Та де ж він?..— кілька разів запитав у сусіда. Той, лежачи на животі і не слухаючи його, весь час чомусь хапався за вухо, і нижня губа в нього одвисла. Раптом він повернувся й люто вилаявся. Мечик не встиг огризнутися — пролунала команда:

— Взво-од...

Він висунув гвинтівку і, як і перше, нічого не бачачи і гніваючись на те, що всі бачать, а він ні, вистрелив навмання при слові

«плі». (Він не знав, що добра половина взводу теж нічого не бачить, але приховує це, аби уникнути глузування в майбутньому).

— Плі!..— знову скомандував Кубрак, і знову Мечик вистрелив.

— Ага-а, тікають!..— закричали довкола; всі раптом заговорили голосно й безладно, обличчя стали веселими і збудженими.

— Годі, годі!..— кричав взводний.— Хто там стріляє? Патронів не жалко!..

З розпитувань Мечик довідався, що під'їжджала японська розвідка. Багато з тих, хто теж не бачив її, глузували тепер з Мечика і хвастились, як злітали з сідел японці, в яких вони поціляли. У цей час ударив гучний гарматний постріл, заповнивши долину луною. Кілька чоловік з ляку попадали на землю; Мечик теж зіщулювався, як прибитий; це був перший гарматний постріл, що його він чув у своєму житті. Снаряд розірвався десь за селом. Потім, шалено задихаючись, загавкали кулемети, посипалися рясні рушничні постріли, але партизани не відповідали.

За хвилину, а може, й за годину — час до болю був непомітний — Мечик відчув, що партизанів стало більше, і побачив Бакланова і Метелицю,— вони спускалися з валу. Бакланов ніс бінокля, у Метелиці смикалась щока й дуже роздimalися ніздрі.

— Лежиш? — спитав Бакланов, розпускаючи зморшки на лобі.— Ну як?

Мечик болісно посміхнувся і, зробивши неймовірне зусилля, спитав:

— А де наші коні?..

— Коні наші в тайзі, незабаром і ми там будемо, тільки б трохи затримати. Нам-бо

нічого,— додав він, мабуть, бажаючи підбадьорити Мечика,— а от Дубова взвод на рівнині... А, чорт!..— вилаявся він раптом, здригнувшись від близького вибуху.— Левінсон теж там...— І побіг кудись уздовж цепу, тримаючи бінокль обома руками.

Удруге, коли довелося стріляти, Мечик уже бачив японців: вони наступали кількома цепами, перебігаючи між кущами, і були так близько, що Мечикові здавалося, що від них неможливо тепер утекти, навіть коли доведеться. Те, що він відчув, було не страх, а болісне чекання: коли ж усе скінчиться? Одної такої миті невідомо звідки виринув Кубрак і закричав:

— Куди ти смалиш?

Мечик озирнувся і зрозумів, що слова взводного стосуються не його, а Піки, якого він досі чомусь не бачив. Піка лежав нижче, уткнувшись обличчям у землю, і якимось безглуздо, над головою, клацаючи затвором, стріляв у дерево перед собою. Він продовжував і після того, як Кубрак крикнув на нього, з тією лише різницею, що обойма вже скінчилась і замок клацав ухолосту. Взводний кілька разів ударив його чоботом, і все одно Піка не підвів голови.

Затим усі кудись бігли, спочатку безладно, а потім ріденькою вервечкою. Мечик теж біг з усіма, не розуміючи, що до чого, але відчуваючи навіть у хвилини найбільшого сум'яття, що все це не так уже випадково й безглуздо і що цілий ряд людей, які не почувають, можливо, того, що відчуває він сам, керує діями його й інших. Людей цих він не помічав, але відчував у собі їхню волю і, коли

отямився в селі,— тепер вони йшли поволі, довгим цілом,— мимоволі почав шукати очима: хто ж усе-таки розпоряджається його долею? Попереду йшов Левінсон, такий маленький на вигляд і так кумедно вимахуючи великим маузером, що важко було повірити, наче він є головна керуюча сила. Поки Мечик силкувався розв'язати цю суперечність, знову густо й люто посипалися кулі; здавалося, вони торкаються волосся, навіть пушку на вухах. Цеп рвонув уперед, кілька чоловік упало. Мечик відчув, що, коли знову доведеться відстрілюватися, він уже нічим не відрізнятиметься од Піки.

Невиразним враженням цього дня залишалася ще постать Морозка на ошкіреному жеребці з розмаяною вогненною гривною; він промчався так швидко, що не можна було розрізнити, де кінчався Морозко і починався кінь. Згодом він довідався, що Морозко був серед кіннотників, виділених для зв'язку із взводами під час бою.

Остаточо Мечик отямився тільки в тайзі, на гірській стежці, розбитій кіньми, які нещодавно пройшли. Тут було темно й тихо, і суворий кедрач прикривав їх спокійними, замшілими лапами.

ХІ. ГАРЯЧА ПОРА

Сховавшись після бою в глухій, порослій хвощем і папороттю балці, Левінсон обдивлявся коней і натрапив на Зючиху.

— Що це таке?

— А що? — пробурмотів Мечик.

— Ану, розсідлай, покажи спину...

Мечик тремтячими пальцями розлуствив попругу.

— Авжеж, звичайно... Збита спина,— сказав Левінсон таким тоном, наче і не чекав нічого доброго.— Чи ти думаєш, що на коні тільки їздити треба, а доглядатиме — дядько?..

Левінсон намагався не підвищувати голосу, але це важко давалося йому,— він дуже стомився, борода його здригалась, і він нервово бгав у руках зірвану десь гілочку.

— Взводний! Іди сюди... Ти чим дивишся?..

Взводний, не кліпаючи, втупився в сідло, яке Мечик тримав чомусь у руках. Сказав похмуро і повільно:

— Йому, дурневі, скільки разів було сказано...

— Я так і знав! — Левінсон кинув гілочку. Погляд його, звернений на Мечика, був холодний і суворий.— Підеш до начгоспа і їздитимеш із в'ючними кіньми, поки не вилікуєш...

— Слухайте, товаришу Левінсон...— забурмотів Мечик голосом, що тремтів від приниження, яке він відчував не тому, що погано доглядав коняку, а тому, що якимось безглуздо і принижено тримав у руках важке сідло.— Я не винен... Вислухайте мене... стривайте... Тепер ви можете мені повірити... Я добре її доглядатиму...

Але Левінсон, не озираючись, пройшов до іншого коня.

Невдовзі нестача харчів примусила їх вийти в сусідню долину. Протягом кількох днів загін метався улахішськими притоками, зне-

магаючи в боях і важких переходах. Незайнятих хуторів залишалося все менше, кожна крихта хліба, вівса добувалася з боєм, знову й знову ятрилися рани, що не встигали гоїтися. Люди черствіли, робилися сухішими, мовчазнішими, лютішими.

Левінсон глибоко вірив у те, що рухає цих людей не тільки почуття самозбереження, але й інший, не менш важливий інстинкт, прихований від поверхового зору, неусвідомлений навіть більшістю з них, за яким усе, що їм випадає терпіти, навіть смерть, виправдане своєю кінцевою метою і без якого ніхто з них не пішов би добровільно вмирати в Улахінській тайзі. Але він знав також, що цей глибокий інстинкт живе в людях, прихований під маленькими, щоденними, насущними потребами і клопотами про свою — таку саму маленьку, але живу — особу, бо кожна людина хоче їсти і спати, бо кожна людина слабка. Обтяжені повсякденною, дріб'язковою метушнею, відчуваючи свою слабкість, люди ніби передовірили найважливіший свій клопіт сильнішим, таким, як Левінсон, Бакланов, Дубов, зобов'язавши їх думати про нього більше, ніж про те, що їм теж треба їсти й спати, доручивши їм нагадувати про це всім іншим.

Левінсон тепер завжди був на людях — водив їх у бій сам, їв з ними з одного казанка, не спав ночами, перевіряючи караули, і був майже єдиною людиною, яка ще не розучилася сміятися. Навіть коли розмовляв з людьми про найбуденніші справи, в кожному його слові чулося: «Дивіться, я теж страждаю разом з вами — мене теж можуть завтра

вбити або я здохну з голоду, але я, як і раніше, бадьорий і наполегливий, бо все це не так уже й важливо...»

І однак... щодня рвалися незримі нитки, що зв'язували його з партизанським нутром... І чим менше ставало цих ниток, тим важче було йому переконувати,— він перетворювався на силу, що стоїть над загоном.

Звичайно, коли глушили рибу на обід, ніхто не хотів лізти по неї в холодну воду, ганяли слабших, найчастіше колишнього свинопаса Лаврушку — людину без прізвища, несміливого і заїкуватого. Він страшенно боявся води, тремтячи і хрестячись, сповзав з берега, і Мечик завжди з болем дивився на його худу спину. Одного разу Левінсон помітив це.

— Зажди...— сказав він Лаврушці.— Чому ти сам не полізеш? — спитав у кривого, наче прищикнутого з одного боку дверима парубка, що заганяв Лаврушку стусанами.

Той звів на нього люті, з білими віями, очі і несподівано сказав:

— Полізь сам, спробуй...

— Я не полізу,— спокійно відповів Левінсон,— у мене й без того справ багато, а от тобі доведеться... Скидай, скидай штани... Он уже й риба відпливає.

— Хай відпливає... а я теж не рижий...— Парубок повернувся спиною й повільно пішов від берега. Кілька десятків очей схвально дивилися на нього і глузливо на Левінсона.

— Ну й морока з таким народом...— почав був Гончаренко, сам розстібуючи сорочку, і спинився, здригнувшись від незвично гучного окрику командира:

— Вернись!..— У Левінсоновому голосі задзвеніли владні нотки несподіваної сили.

Парубок спинився і, вже шкодуючи, що встряв в історію, але не бажаючи ганьбитися перед іншими, сказав знову:

— Сказав, не полізу...

Левінсон важкою ходою рушив до нього, тримаючись за маузер, не зводячи з нього очей, що сховалися всередину і стали незвичайно колючими й маленькими. Парубок повільно, ніби знехотя, почав розстібати штани.

— Швидше! — сказав Левінсон з похмурою погрозою.

Парубок скоса глянув на нього й раптом перелякався, заквапився, зачепився в холоші і, боячись, що Левінсон не зважить на цю випадковість і вб'є його, забурмотів скоромовкою:

— Зараз, зараз... зачепилось ось... а, дідько!.. Зараз, зараз...

Коли Левінсон озирнувся навкруги, всі дивились на нього з пошаною і страхом, але й тільки: співчуття не було. Цієї миті він сам відчув себе силою, що стоїть над загоном. Але він ладен був піти й на це: він був певен, що сила його правильна.

Від того дня Левінсон не зважав уже ні на що, коли треба було роздобути харчів, викроїти зайвий день відпочинку. Він забирав корів, оббирав селянські ниви й городи, але навіть Морозю бачив, що це аж ніяк не схоже на крадіжку динь з Рябцевого баштана.

Після багатоверстового переходу через Удегінський відріг, під час якого загін харчувався лише виноградом та попареними над вогнем грибами, Левінсон вийшов у Тигрову

западину, до самотньої корейської фанзочки за двадцять верст від гирла Ірохедзи. Їх зустрів величезний, волохатий, як його унти, чоловік без шапки, з іржавим смітом біля пояса. Левінсон упізнав даубихинського спиртоноса Стиркшу.

— Ага, Левінсон!..— привітав Стиркша хрипким від невиліковної застуди голосом. З буйної порослі із звичайною гіркою посмішкою виглядали його очі.— Живий ще? Добре діло! А тут тебе шукають.

— Хто шукає?

— Японці, колчаки... кому ти ще потрібний?

— Ачей не знайдуть... Жерти тут буде нам?

— Може, і знайдуть,— загадково сказав Стиркша.— Вони теж не дурні — голова твоя в ціні... На сходах, он, наказ читають: хто ввіймає живого чи мертвого — винагорода.

— Ого!.. і дорого дають?..

— П'ятсот карбованців сибірками.

— Дешевина! — усміхнувся Левінсон.— Попоїсти, кажу, буде нам?

— Дідька лисого... кореєць теж на самій чумизі. Свиня тут у них пудів на десять, то вони на неї моляться — м'ясо на цілу зиму.

Левінсон пішов шукати господаря. Третьячий, сивий кореєць у прочавленому дротяному брилі з перших слів почав благати, аби не займали його свині. Левінсон, відчуваючи за собою півтораєста голодних ротів і жаліючи корейця, намагався довести йому, що інакше зробити не може. Кореєць, не розуміючи, далі благально складав руки й повторював:

— Не нада куші-куші... Не нада...

— Стріляйте, однаково,— махнув рукою Левінсон і скривився, немов стріляти повинні були в нього.

Кореєць теж скривився і заплакав.

Раптом він упав на коліна і, човгаючи в траві бородою, почав цілувати Левінсонові ноги, але той навіть не підвів його — він боявся, що, зробивши це, не витримає і скасує свій наказ.

Мечик бачив усе це, і серце його стискалося. Він утік за фанзу й вткнувся обличчям у солому, але навіть тут перед ним стояло заплакане старече обличчя, маленька постать у білому, що судомилась коло ніг Левінсона. «Невже без цього не можна? — гарячково думав Мечик, і перед ним довгою низкою пропливали покірні і немов падаючі обличчя дядьків, у яких теж забирали останнє.— Ні, ні, це жорстоко, це занадто жорстоко»,— знову думав він і глибше заривався в солому.

Мечик знав, що сам ніколи не вчинив би так з корейцем, але свиню їв разом з усіма, бо був голодний.

Рано-вранці Левінсона відрізали від гір, і після двогодинного бою, втративши близько тридцяти чоловік, він пробився в долину Ірохедзи. Колчаківська кіннота гналась за ним слідом, він кинув усіх в'ючних коней і тільки ополудні потрапив на знайому стежку до госпіталю.

Тут він відчув, що ледве сидить на коні. Серце після неймовірного напруження билося тихо-тихо, здавалося — воно ось-ось зупиниться. Йому захотілося спати, він опустил голову й одразу поплив на сідлі — усе стало

простим і несуттєвим. Раптом він здригнувся від якогось поштовху зсередини й озирнувся... Ніхто не помітив, як він спав. Всі бачили перед собою його звичну, дещо зігнуту спину. А хіба міг подумати хто, що він стомився, як усі, і хоче спати?.. «Так... чи вистачить у мене сили?» — подумав Левінсон, і вийшло це так, наче питав не він, а хтось інший. Левінсон тріпнув головою й відчув дрібне огидне тремтіння в колінах.

— Ну от... скоро й жінку свою побачиш,— сказав до Морозка Дубов, коли вони під'їжджали до госпіталю.

Морозко промовчав. Він вважав, що справу цю закінчено, хоч йому всі дні хотілося побачити Варю. Обдурюючи себе, він вважав своє бажання за природну цікавість стороннього спостерігача: «Як це в них вийде?»

Але коли побачив її — Варя, Сташинський і Харченко стояли коло барака, сміючись і простягаючи руки,— все в ньому перевернулося. Не затримуючись, він разом із взводом проїхав під клени й довго порався коло жеребця, послабляючи попруги.

Варя, шукаючи Мечика, недбало відповідала на привітання, посміхалась усім ніяково й неухважно. Мечик зустрівся з нею очима, кивнув і, почервонівши, опустив голову: він боявся, що вона зразу підбіжить до нього і всі здогадаються, що тут щось негаразд. Але вона через якийсь внутрішній такт не показала, що рада йому.

Він нашвидку прив'язав Зючиху й майнув у гущавину. Пройшов кілька кроків, наштовхнувся на Піку. Той лежав біля свого коня;

його погляд, зосереджений у собі, був вологий і порожній.

— Сідай... — сказав стомлено.

Мечик сів поруч.

— Куди ми тепер підемо?

Мечик не відповів.

— Я б зараз рибу ловив... — замислено мовив Піка.— На пасіці... риба зараз наниз іде... Зробив би водоспад і ловив... Тільки збирай... — Він помовчав і додав сумно: — Та немає пасіки... нема! А то б добре було... Тихо там, і бджола тепер тиха...

Раптом він підвівся на лікті і, торкнувши Мечика, заговорив тремтячим, з тугою й болем, голосом:

— Слухай, Павлушо... слухай, хлопчику ти мій, Павлушо!.. Ну хіба ж немає такого місця, нема, га?.. Ну як же жити будемо, як жити будемо, хлопчику ти мій, Павлушо?.. Адже нікого в мене... сам я... самісінький... старий... помирати скоро... — Не знаходячи слів, він безпорадно ковтав повітря й судомно чіплявся за траву вільною рукою.

Мечик не дивився на нього, навіть не слухав, але з кожним його словом щось тихо здригалось в ньому, немов чийсь несміливі пальці обривали в душі з іще живого стебла вже зів'яле листя. «Все це скінчилось і ніколи не повернеться...» — думав Мечик, і йому жаль було свого зів'ялого листя.

— Спати піду... — сказав він Піці, щоб як-небудь відчепитися.— Стомився я...

Він зайшов глибше у гущавину, ліг під кущем і забувся в тривожній дрімоті... Прокинувся враз, ніби від поштовху. Серце нерівно билось, пітна сорочка прилипла до тіла. За

кущем розмовляли двоє: Мечик упізнав Сташинського і Левінсона. Він обережно розсунув кущі й виглянув.

— ...Однаково,— похмуро говорив Левінсон,— довше триматися в цьому районі неможливо. Єдиний шлях на північ — у Тудовакську долину... — Він розстебнув сумку й витяг карту.— Ось... Тут можна пройти хребтами, а спустимося по Хауніхедзі. Далеко, але нічого не вдієш...

Сташинський дивився не на карту, а кудись у тайгову глибіню, наче зважуючи кожену, политу людським потом версту. Раптом він швидко закліпав оком і подивився на Левінсона:

— А Фролов?.. ти знову забуваєш...

— Так — Фролов... — Левінсон важко сів на траву. Мечик просто перед собою побачив його блідий профіль.

— Звичайно, я можу залишитися з ним... — глухо сказав Сташинський по невеликій паузі.— По суті, це мій обов'язок...

— Дурниці! — Левінсон махнув рукою.— Не пізніше, як завтра в обід сюди прийдуть японці по свіжих слідах... Чи твій обов'язок бути вбитим?

— А що ж тоді робити?

— Не знаю...

Мечик ніколи не бачив на обличчі Левінсона такого безпорадного виразу.

— Здається, залишається єдине... я вже думав про це... — Левінсон затнувся й замовк, суворо зціпивши щелепи.

— Так?.. — вичікувально спитав Сташинський.

Мечик, відчувши щось недобре, дужче подався вперед, мало не викривши своєї присутності.

Левінсон хотів був назвати одним словом те єдине, що залишалося їм, але, мабуть, це слово було настільки тяжке, що він не зміг його вимовити. Сташинський глянув на нього з острахом і подивом і... зрозумів.

Не дивлячись один на одного, тремтячи й затинаячись і мучачись цим, вони заговорили про те, що вже було зрозуміло обом, але чого вони не наважувалися назвати одним словом, хоч воно могло б зразу все з'ясувати й припинити їхні муки.

«Вони хочуть убити його...» — зметикував Мечик і зблід. Серце його забилося з такою силою, що, здавалося, за кущем теж його от-от почують.

— А як йому — погано? Дуже?.. — кілька разів спитав Левінсон.— Якби не це... Ну... якби не ми його... одне слово, є в нього хоч якісь надії на одужання?

— Надій жодних... та хіба в цьому суть?

— Усе-таки легше якимось,— зізнався Левінсон. Він тут-таки засоромився, що обдурює себе, але йому справді стало легше. Трохи помовчавши, тихо мовив: — Доведеться зробити це сьогодні ж... тільки гляди, щоб ніхто не здогадався, а головне він сам... можна так?..

— Він не здогадається... незабаром йому бром давати, от замість броду... А може, до завтра відкладемо?..

— Чого ж тягти... однаково... — Левінсон сховав карту й підвівся.— Адже треба — нічого не вдієш... Адже треба?.. — він мимо-

волі шукав підтримки в людини, яку сам хотів підтримати.

«Так, треба...» — подумав Сташинський, але не сказав.

— Слухай,— повільно сказав Левінсон,— та ти скажи прямо — готовий ти? Краще прямо скажи...

— Чи готовий я? — спитав Сташинський.— Так, готовий.

— Ходімо... — Левінсон торкнув його за рукав, і обидва повільно пішли до барака.

«Невже вони зроблять це?..» — Мечик упав ницьма на землю й уткнувся обличчям у долоні. Він пролежав так невідомо скільки часу. Потім підвівся і, чіпляючись за кущі, похитуючись, як поранений, поплівся слідом за Сташинським і Левінсоном.

Охололі, розсідлані коні повертали до нього стомлені голови; партизани хропли на галявині, дехто варив обід. Мечик пошукав Сташинського і, не знайшовши його, майже побіг до барака.

Він устиг вчасно. Сташинський, стоячи спиною до Фролова, простягнувши на світло тремтячі руки, наливав щось у мензурку.

— Заждіть!.. Що ви робите? — крикнув Мечик, кидаючись до нього з розширеними від жаху очима.— Заждіть! Я все чув!..

Сташинський, здригнувшись, повернув голову, руки його затремтіли ще дужче... Раптом він ступив до Мечика, і страшна багряна жила здулась у нього на лобі.

— Геть!.. — сказав він зловісним, придушеним шелотом.— Уб'ю.

Мечик зойкнув і, нетямлячись, вискочив

з барака. Сташинський тут-таки схамснувся й повернувся до Фролова.

— Що... що це?.. — спитав той, боязко поглядаючи на мензурку.

— Це бром, випий... — наполегливо суворо сказав Сташинський.

Погляди їхні зустрілись і, зрозумівши один одного, застигли, скуті єдиною думкою... «Кінець...» — подумав Фролов і чомусь не здивувався, не відчув ні страху, ні хвилювання, ні гіркоти. Все виявилось простим і легким, і навіть дивно було, навіщо він так довго мучився, так уперто чіплявся за життя й боявся смерті, коли життя обіцяло йому нові муки, а смерть тільки визволяла від них. Він нерішуче повів очима навкруги, немов шукав чогось, і спинився на неторкнутому обіді поряд себе, на ослоні. Це був молочний кисіль, він уже захолов, і мухи кружляли над ним. Уперше за час хвороби в очах Фролова з'явився людський вираз — жаль до себе, а може, до Сташинського. Він опустил повіки, і, коли підвів їх знову, обличчя його було спокійне й лагідне.

— Доведеться, будеш на Сучані,— сказав він повільно,— передай, щоб не дуже вже там... побивалися... Всі до цього місця придуть... так... усі придуть,— повторив він з таким виразом, наче думка про неминучість смерті людей ще не була йому зовсім зрозуміла й доведена, але вона була саме тією думкою, яка позбавляла особисту його, Фролова, смерть її особливого, окремого, страшного змісту й робила її — цю смерть — чимось звичайним, властивим усім людям. Трохи подумавши, він сказав: — Синок там у ме-

не є на руднику... Федьком звати... Про нього щоб згадали, коли обійдеться все,— допомогти там чим абощо... То давай, чи що!.. — урвав він голосом, що раптом одразу зволог і здригнувся.

Кривлячи побілілі губи, мерзнучи і страшенно кліпаючи одним оком, Сташинський підніс мензурку. Фролов підтримав її обома руками і випив...

Мечик, спотикаючись об ломаччя і падаючи, біг тайгою, не розбираючи дороги. Він загубив кашкета, волосся звисало йому на очі, гидке і липке, як павутиння, в скронях стугоніло, і з кожним ударом крові він повторював якесь непотрібне нікчемне слово, чіпляючись за нього, бо більше ні за що було вхопитися. Раптом він нашттовхнувся на Варю і відскочив, дико блиснувши очима.

— А я оце шукаю тебе... — почала вона, зрадівши, і замовкла, налякана його божевільним виглядом.

Він схопив її за руку, заговорив швидко, безладно:

— Слухай... вони його отруїли... Фролова... Ти знаєш? Вони його...

— Що?.. отруїли?.. мовчи!.. — крикнула вона, раптом одразу все зрозумівши. І, владно притягнувши його до себе, затулила йому рота гарячою, вогкою долонею.— Мовчи... не треба... Ходімо звідси.

— Куди?.. Ах, пусти!.. — він рвонувся й відшттовхнув її, клацнувши зубами.

Вона знову схопила його за рукав і потягла за собою, повторюючи наполегливо:

— Не треба... ходімо звідси... побачать...

Хлопець тут якийсь... так і крутиться... ходімо швидше!..

Мечик вирвався ще раз, мало не вдаривши її.

— Куди ти?.. стривай!.. — гукнула вона, кидаючись за ним.

Цієї миті з кущів вискочив Чиж,— вона кинулась убік і, перестрибнувши через струмок, зникла у вільшняку.

— Що — не далася? — швидко спитав Чиж, підбігаючи до Мечика.— Ану, може, мені пощастить!.. — Він ляснув себе по стегні й кинувся слідом за Варєю...

ХІІ. СТЕЖКИ-ДОРІЖКИ

Морозко з дитинства звик до того, що люди, подібні до Мечика, справжні свої почуття — такі самі прості й маленькі, як у Морозка,— прикривають великими й пишними словами і цим відокремлюють себе від тих, хто, як Морозко, не вміє прибрати свої почуття досить пишно. Він не усвідомлював, що справа стоїть саме так, і не міг би висловити це своїми словами, але він завжди відчував між собою і цими людьми глухий мур з натягнених ними невідомо звідки фальшивих, мальованих слів і вчинків.

Так, у пам'ятній сутичці Морозка з Мечиком Мечик намагався показати, що поступається перед Морозком через вдячність за врятування свого життя. Думка, що він перемагає в собі низькі потяги заради людини, яка навіть не варта цього, словнювала його

істоту приємним і терплячим сумом. Однак у глибині душі він досадував і на себе, і на Морозка, бо насправді він бажав Морозці всякого лиха і тільки сам не міг зробити його — через боягузливість і через те, що почувати терплячий сум набагато красивіше й приємніше.

Морозко почував, що саме через цю красивість, якої нема в ньому, в Морозці, Варя віддала перевагу Мечикові, вважаючи, що в Мечикові це не тільки зовнішня красивість, а справжня душевна краса. Ось чому, коли Морозко знову побачив Варю, він мимоволі потрапив у колишнє безвихідне коло думок — про неї, про себе, про Мечика.

Він бачив, що Варя весь час десь пропадає («мабуть, з Мечиком!»), і довго не міг заснути, хоч і намагався запевнити себе, що йому все байдуже. При кожному шарудінні він насторожено підводив голову, вдивляючись у темряву: чи не з'являться, соромливо скрадаючись, їхні дві постаті?

Одного разу його розбудила якась метушня. В багатті шипіли мокрі дрова, і величезні тіні танцювали по узлісся. Вікна в бараку то освітлювались, то гасли — хтось чиркав сірником. Потім з барака вийшов Харченко, перемовився з кимось, невидимим у темряві, і пішов поміж вогнищами, когось шукаючи.

— Кого треба? — хрилко спитав Морозко. — Не розібравши відповіді, перепитав: — Що?

— Фролов помер, — глухо сказав Харченко.

Морозко щільніше натяг шинель і знову заснув.

На світанку Фролова поховали, і Морозко разом з іншими байдуже закопував його в могилу.

Коли сідали коней, виявилося, що зник Піка. Його маленький горбоносий коник усю ніч нерозсідланий похмуро стояв під деревом. Вигляд його був жалюгідний. «Утік, старий, не витримав»,— подумав Морозко.

— Та годі, не шукайте,— сказав Левінсон, кривлячись від болю в боці, що мучив його зранку.— Коня не забудьте... Ні, ні, не нав'ючувати!.. Начгосп де? Готово?.. По конях!.. — Він голосно зітхнув і, знову скривившись, важко, ніби ніс у собі щось велике й важке, від чого й сам став великим і важким, сів у сідло.

Ніхто не пожалів за Пікою. Тільки Мечик з болем відчув утрату. Хоч останнім часом старий не викликав у ньому нічого, крім суму і нудних спогадів, усе ж було таке відчуття, немов разом із Пікою пішла якась частина його самого.

Загіп вирушив угору крутим, погризеним козами гребенем. Холодне, блакитно-сіре небо стелилося над ним. Далеко внизу мерехтіли сині западини, і туди з-під ніг з гуркотом котилося важке каміння.

Обіймала їх золотолиста, сухотравна тайга в осінній очікувальній тиші. У жовтому гіллястому мереживі лияв сивобородий ізюбр, співали холодноводі джерела, роса трималася весь день, прозора й чиста і теж жовта від листя. А звір ревів з самісінького ранку три-возно, жагуче, нестерпно, і ввижався в золотому тайговому прив'яданні потужний подих якогось великого, вічно живого тіла.

Перший, хто відчув недобре між Морозком і Варєю, був ординарець Юхимко, посланий перед обіднім відпочинком до Кубрака з розпорядженням: підтягти хвіст, щоб хто-небудь не відкусив.

Юхимко насилу проїхав цепом, подер штани об колючий чагарник і полаявся з Кубраком: взводний порадив йому не турбуватися за чужий хвіст, а берегти краще свого шербатого носа. Між іншим, Юхимко помітив, що Морозко з Варєю їдуть далеко одне від одного і що вчора їх теж не видно було вкупі.

Вертаючись назад, він, порівнявшись з Морозком, спитав:

— Щось, я бачу, від жінки ти тікаєш, що ви там не поділили?

Морозко, зніяковіло й сердито подивившись на його сухе, жовчне обличчя, сказав:

— Що не поділили? Ділити нам нічого. Кинув я її...

— Ки-инув!.. — Юхимко кілька хвилин мовчки й похмуро дивився кудись убік, наче роздумуючи, чи підходить тепер це слово, якщо і раніше у взаєминах Морозка з Варєю теж не було міцного родинного зв'язку.

— Ну що ж — і таке буває,— сказав він парешті,— тобто, я кажу, як кому пощастить... Н-но, кобилко!.. — Він рвучко підстьобнув конячку, і Морозко, провівши очима його сукняну сорочку, бачив, як він доповідав щось Левінсонові, потім поїхав поруч з ним.

«Ех, життя... ну-ну!.. — подумав Морозко з якимось, з останніх сил, розпачем, і йому стало дуже сумно від того, що він сам ніби скутий чимось і не може так само безтурботно роз'їжджати цепом або розмовляти з

сусідом.— Добре їм — їдуть собі, та й годі,— думав він заздро.— А чого їм тужити насправді? Хоч би й Левінсонові?.. Людина при владі, кожен до нього з пошаною — що хочу, те й роблю... Можна жити». І, не знаючи, що в Левінсона болить застуджений бік, що Левінсон несе в собі відповідальність за смерть Фролова, що голова його оцінена й раніше за всіх може розстатися з тілом, Морозко думав про те, які, однак, живуть на світі здорові, спокійні й забезпечені люди і як йому самому рішуче не щастить у житті.

Всі ті заплутані, надокучливі думки, які вперше народилися в нього, коли він спекотного липневого дня повертався з госпіталю і кучеряві косарі милувалися його влевненою кавалерійською поставою, ті думки, які з особливою силою опосіли його, коли він їхав покинутим полем після сварки з Мечиком і самотня безпритульна ворона сиділа на похилому стіжку,— всі ці думки набули тепер небувалої болісної яскравості й гостроти. Морозко почувався обманутим у колишньому своєму житті і знову бачив навколо себе саму лише брехню та оману. Він більше не мав сумніву в тому, що все його життя аж від пелюшок, уся ця важка безглузда гульня і робота, кров і піт, які він пролив, і навіть усе його безтурботне бешкетництво — це не радість, ні, а безпросвітна каторжна праця, якої ніхто не оцінив і не оцінить.

Він з незнайомою йому — сумною, втомленою, майже старечою — люттю думав про те, що йому вже двадцять сім років, і жодної хвилини з прожитого не повернути, аби прожити інакше, а попереду теж не видно нічо-

го доброго, і він, можливо, дуже скоро загине від кулі, не потрібний нікому, як помер Фролов, за яким ніхто не пожалів. Морозці здавалося тепер, що він усе життя щосили намагався натрапити на ту дорогу, що здавалась йому прямою, ясною й правильною, якою йшли такі люди, як Левінсон, Бакланов, Дубов (і навіть Юхимко, здавалося, йшов тепер тією самою дорогою), але хтось уперто перешкоджав йому в цьому. А що він ніколи не міг подумати, що цей ворог сидить у ньому самому, йому особливо приємно й гірко було думати про те, що він страждає через підлість людей — таких, як Мечик, насамперед.

По обіді, коли він напував із струмка жеребця, до нього з таємничим виглядом підійшов той самий моторний кучерявий парубок, який колись вкрав у нього бляшаного кухля.

— Що я скажу тобі, а що я тобі скажу... — забурмотів він скоромовкою. — От хай їй всячина, їй-право, вір слову, Варку, Варку... У мене, брат, ню-ух щодо цього!..

— Що?.. Щодо чого нюх? — грубо спитав Морозко, підвівши голову.

— Щодо жінок, дуже я жінок розумію, — пояснив парубок, трохи зніяковівши. — Хоч і нема ще нічого, нема нічого, та мене, брате, не піддуриш — ні, брате, не піддуриш... Очіма вона за ним так і пасе, так і пасе.

— А він що? — збуджено червоніючи, спитав Морозко, зрозумівши, що йдеться про Мечика, і забувши, що він повинен удавати, ніби нічого не знає.

— А що ж він? Він нічого... — сказав парубок якимось нещирим, обачним голосом,

наче все, про що він говорив, було несуттєве, а потрібне йому лише для того, аби спокутати перед Морозком свої старі гріхи.

— Ну й дідько з ними, мені яке діло? — Морозко пирхнув.— Може, і ти з нею слав — хіба я знаю... — додав він зневажливо і прикро.

— Отакої!.. Таж я...

— Іди, іди ти до дідька!.. — раптом дратуючись, закричав Морозко.— На якого біса ти здався мені з нюхом своїм! Геть, ну-ну!.. — і він раптом з силою вдарив парубка ногою по сідниці.

Мишко, зляканий його різким рухом, рвонув набік і, полавши підігнутими задніми ногами у воду, так і застиг, наставивши на людей вуха.

— Ах ти, с-су... — видихнув парубок здивовано й гнівно і, не доказавши, кинувся на Морозка.

Вони зчепилися, як борсуки. Мишко, круто повернувши, потрюхикав від них, оглядаючись, дрібним клусом.

— Я тобі, драному в стос, покажу з нюхом твоїм!.. Я тобі... — ревів Морозко, збоку тичаючи кулаком і лютуючи, що парубок не відпускає його і через те не можна добре заміритися.

— Ну, хлопці! — сказав над ними чийсь здивований голос.— Ось вони що роблять.

Дві великі вузлуваті руки спокійно вклинилися поміж них і, вхопивши обох за коміри, розтягли врізнобіч. Обидва, не зрозумівши, в чому справа, знову кинулись один до одного, але цього разу одержали по такому важкому стусану, що Морозко, відлетівши, вда-

рився спиною об дерево, а парубок, зачепившись за сушняк і помахавши руками, важко осів у воду.

— Давай руку, підсоблю... — без глузування сказав Гончаренко.— Вигадали теж!

— Та як він, стерво... гадів таких... убивати мало! — кричав Морозко, пориваючись до мокрого й очманілого парубка. Той, тримаючись одною рукою за Гончаренка і звертаючись виключно до нього, другою бив себе в груди, голова його трусилася.

— Ні, ти скажи, ні, ти скажи... — повторював він, мало не плачучи,— значить, усякому так: захотів — і в зад, захотів — і в зад?.. — Помітивши, що до місця події збігаються люди, він пронизливо закричав: — Та хіба ж винен, винен хто, що жінка, жінка в нього...

Гончаренко, побоюючись скандалу, а ще більше за Морозчину долю (якщо про скандал довідається Левінсон), кинув верескливого парубка і, схопивши Морозка за руку, потяг його за собою.

— Ходім, ходім,— суворо казав він до Морозка, що опинався.— От викинуть тебе, сучого сина...

Морозко, зрозумівши нарешті, що цей сильний і суворий чоловік справді співчуває йому, перестав опинатися.

— Що, що там трапилось? — спитав блакитноокий німець із взводу Метелиці, який біг їм назустріч.

— Ведмедя спіймали,— спокійно сказав Гончаренко.

— Ве-едмедя?.. — німець вирячив очі і, постоявши трохи, раптом кинувся з такою

прудкістю, начебто хотів спіймати ще одного ведмедя.

Морозко вперше з цікавістю подивився на Гончаренка й посміхнувся.

— Здоровий ти, холера,— сказав він, відчувши якесь задоволення від того, що Гончаренко здоровий.

— За що ти його? — спитав підривник.

— Та як же... гадів таких!.. — знову захвилювався Морозко.— Та його б треба...

— Ну-ну,— заспокійливо перебив Гончаренко,— за діло, значить? Ну-ну...

— Збира-айсь!.. — кричав десь Бакланов дзвінким голосом, що зривався з чоловічого на хлоп'ячий.

У цей час із кущів висунулася волюхата Мишкова голова. Мишко подивився на людей розумним зелено-карим оком і тихо заіржав.

— Ех!.. — вирвалося в Морозка.

— Гарний коник...

— Життя не жаль! — Морозко захоплено ляснув жеребця по шиї.

— Життям ти краще не розкидайся — придасться... — Гончаренко ледве всміхнувся в темну кучеряву бороду.— Мені ще коня напувати, гуляй собі.— І він міцним, розго-нистим кроком пішов до свого коня.

Морозко знову з цікавістю провів його очима, роздумуючи, чому він раніше не звертав уваги на цю дивну людину.

Потім, коли шикувалися взводи, він, сам того не помічаючи, став поряд із Гончаренком і вже всю дорогу до Хауніхедзи не розставався з ним.

Варя, Сташинський і Харченко, зараховані до взводу Кубрака, їхали майже в самому

хвості. На поворотах хребта видно було весь загін, що розтягнувся довгим ланцюгом: попереду, зігнувшись, їхав Левінсон; за ним, позасвідомо наслідуючи його позу,— Бакланов.

Десь за спиною Варя весь час відчувала Мечика, і образа на нього за вчорашню поведінку ворушилася в ній, заступаючи те велике й тепле почуття, яке вона весь час мала до нього.

Відколи Мечик пішов з госпіталю, вона й на хвилину не забувала про його існування і жила однією думкою про їхню нову зустріч. З цим днем у неї були пов'язані найщиріші, найпотаємніші — що про них не можна нікому розповідати,— але водночас такі живі, земні, майже відчутні на дотик мрії. Вона уявляла собі, як він з'явиться на узліссі,— в шагреновій сорочці, гарний, стрункий, білявий, трохи зніяковілий,— вона відчувала на собі його подих, м'яке кучеряве волосся під рукою, чула його ніжну, закохану мову. Вона намагалася не згадувати про непорозуміння з ним, їй чомусь здавалося, що таке не може більше повторитися. Одне слово, вона уявляла собі майбутні стосунки з Мечиком такими, якими вони ніколи не були, але якими вони були б їй приємні, і намагалася не думати про те, що справді могло трапитися, завдавши їй прикрості.

Зустрівшись з Мечиком, вона, через властиву їй чуйність до людей, зрозуміла, що він занадто схвильований і збуджений, аби стежити за своїми вчинками, і що події, які збентежили його, набагато важливіші за всякі її особисті кривди. Але саме тому, що рані-

ше ця зустріч уявлялась їй інакше, несподівана грубість Мечика образила й налякала її.

Варя вперше відчула, що грубість ця не випадкова, що Мечик, може, зовсім не той, кого вона чекала довгі дні і ночі, але що в неї нема нікого іншого.

У неї не вистачало сміливості одразу признатися в цьому: не так легко було викинути все, чим довгі дні й ночі вона жила — страждала, втішалась, — і відчутти в душі раптову порожнечу, якої нічим не заповнити. І вона примушувала себе думати так, ніби нічого особливого не сталося, ніби вся справа в невдалій смерті Фролова, ніби все піде по-доброму, але натомість з самого ранку думала тільки про те, як Мечик образив її і що він не мав права ображати її, коли вона підійшла до нього із своїми мріями і з своїм коханням.

Цілий день вона відчувала болісне бажання побачити Мечика й поговорити з ним, але жодного разу не озирнулась і навіть під час обіднього спочинку не підійшла до нього. «Чого я буду бігати за ним, як дівчисько? — думала вона.— Коли він справді кохає мене, як казав, нехай підійде перший, я й словом не дорікну йому. А як не підійде, байдуже — сама зостанусь... так нічого й не буде».

На головному кряжі стежка пішла ширша, і поряд з Варєю прилаштувався Чиж. Учора йому не вдалося спіймати її, але він був наполегливий у таких справах і не втрачав надії. Вона відчувала дотик його поги, він дихав їй у вухо якісь сороміцькі слова, але, заглиблена в свої думки, вона не слухала його.

— Ну, як же ви, га? — чіплявся Чиж (він казав «ви» всім особам жіночої статі, незалежно від віку, становища й ставлення до нього).— Згодні — ні?..

«...Я все розумію, хіба я вимагаю від нього чогось? — думала Варя.— Але невже йому важко було пошанувати мене?.. А може, він сам тепер страждає, думає, я на нього образилась. Що, коли поговорити з ним? Як?! Після того, коли він прогнав мене?.. Ні, ні, і нехай нічого не буде...»

— Та що ви, любя, оглухли? Згодні, кажу?

— Що згодні? — отямилась Варя.— Та хай тобі всячина!

— Здрастуйте вам... — Чиж ображено розвів руками.— Та що ви, любя, вдаєте, ніби вперше або маленька.— Він заходився знову терпіляче нашіптувати їй на вухо, певний, що вона чує й розуміє його, але ламається за жіночою звичкою, аби набити собі ціну.

Надходив вечір, яри темніли, коні стомлено форкали, туман густішав над джерелами й повільно повз у долину, а Мечик усе ще не підїжджав до Варі і, як видно, не збирався. І що більше вона переконувалась у тому, що він так і не підїде до неї, то дужче відчувала марну тугу й гіркоту колишніх своїх мрій і то важче їй було розставатися з ними.

Загін спускався в балку на ночівлю, у вогкій полохливій пітьмі ворушилися коні й люди.

— То ви не забудьте, любенька,— з ласкавою нахабною настирливістю промовив Чиж.— Так, вогнище я осторонь розпалю. Майте це на увазі... — Трохи згодом він кричав комусь: — Тобто як — куди лізеш? А ти чого став на дорозі?

— А ти чого в чужий взвод прешся?

— Як чужий? Роззуй очі!..

По короткій мовчанці, під час якої обоє, мабуть, роззували очі, той, хто питав, промовив винуватим, притихлим голосом:

— Тьху, дійсно кубраки... А Метелиця де? — І, ніби цілком спокутавши винуватим голосом свою помилку, він знову натужно закричав: — Мете-елиця!..

А знизу хтось, такий роздратований, що здавалось, як не виконати його вимоги — він або собі заподіє смерть, або почне вбивати інших, репетував:

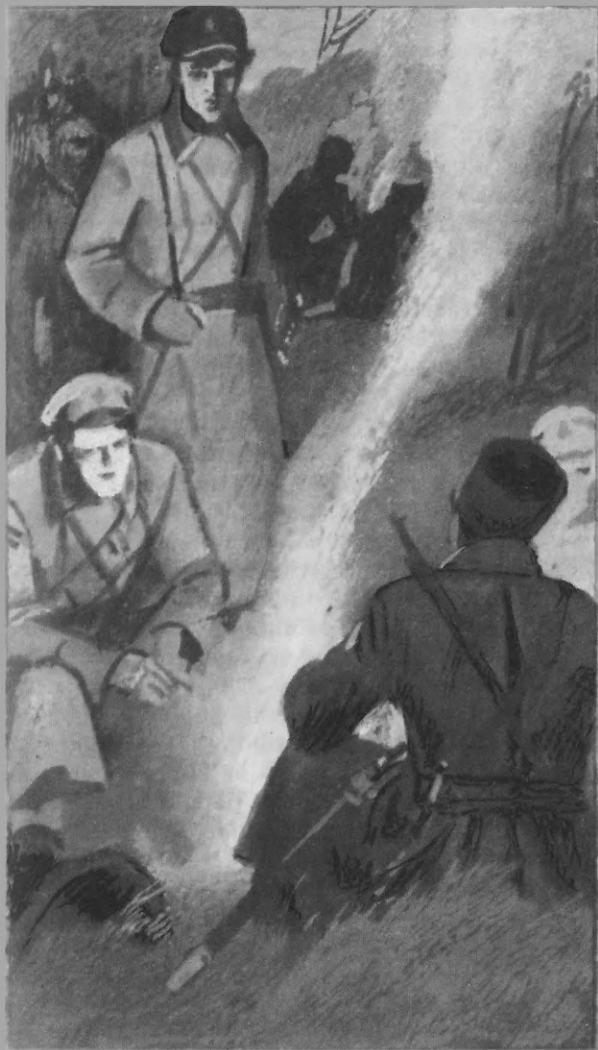
— Вогню-у давай!.. Вогню-у-у давай!..

Раптом на самісінькому дні балки спалахнула безшумна заграва багаття і вирвала з пільми кошлаті кінські голови, стомлені обличчя людей у холодному блиску патрон-ташів та гвиштівок.

Сташинський, Варя і Харченко відїхали набік і теж злізли з коней.

— Нічого, тепер спочинемо, во-огник розпалимо! — з удаваною бадьорістю, яка нікого не звеселяла, говорив Харченко.— Ану, по хмиз!.. Завжди отак — вчасно не зупинимося, а потім мучимося,— міркував він тим самим маловтішним тоном, нишпорячи руками в мокрій траві і справді страждаючи — від вогкості, від темряви, від побоювання, що його вкусить гадюка, і від похмурої мовчанки Сташинського.— Пригадую, так само з Сучана йшли — давно б уже заночувати час, хоч в око стрель, а ми...

«І навіщо він каже все це? — думала Варя.— Сучан... кудись вони йшли... в око стрель... Ну, кому все це тепер потрібно?

Адже все, все скінчилось, і нічого не буде». Їй хотілося їсти, і від цього якось посилювалося інше відчуття — німої і згниченої порожнечі, якої вона не могла тепер нічим заповнити. Вона мало не розплакалась.

Проте попоївши і зігрівшись, усі троє повеселішали, і навколишній темно-синій, чужий і холодний світ здався вже своїм, затишним і тенлим.

— Ех, шинель ти моя, шинель,— ситим голосом казав Харченко, розгортаючи скатку.— У вогні не горить і в воді не тоне. От би мені молодицю сюди!.. — Він підморгнув і засміявся.

«І чого я в'їлася на нього? — думала Варя, відчуваючи, як від веселого вогню, від з'їденої каші, від домашніх розмов Харченка до неї вертається її звична лагідність і доброта.— І нічого ж не було, чого я так розкисла? І хлопець сидить та нудьгує через мою дурість... Адже варто тільки піти до нього — і все, все піде, як і раніш...»

І їй раптом так не захотілося носити в собі щось прикре і зле і страждати від цього, коли всім навкруги так добре й безтурботно і коли їй теж може бути безтурботно-добре, що вона тут-таки вирішила викинути все з голови й піти до Мечика, і не було вже в цьому нічого негожого для неї або поганого.

«Мені нічого, нічого не треба,— думала вона, одразу повеселівши,— аби тільки він хотів і любив мене, аби тільки він був біля мене... ні, я б усе віддала, якби він завжди їздив, розмовляв, слав зі мною, такий гарний та молоденький...»

Мечик і Чиж розіклали багаття окремо, осторонь від усіх.

Вони полінувались зварити собі вечерю, посмажили на вогні сало, і, через те, що налягали на нього більше, ніж на хліб, то, споживши все, обидва сиділи голодні.

Мечик ще не опам'ятався після смерті Фролова і зникнення Піки. Цілий день він ніби плив у тумані, зітканому з чужих і суворих думок про самотність та смерть, що відокремлювали його від решти людей. Надвечір ця запона спала, але він нікого не хотів бачити й усіх боявся.

Варя насилу відшукала їхнє вогнище. Вся балка жила в таких самих вогнищах і димних піснях.

— Ось ви куди заховалися,— мовила вона, виходячи з кущів, серце в неї калатало.— Здрастуйте...

Мечик здригнувся і, відчужено-злякано подивившись на неї, одвернувся до вогню.

— А-а!.. — приємно усміхнувся Чиж.— Саме вас і бракувало. Сідайте, люба, сідайте...

Він заметушився, розгорнув шинель і показав їй місце поруч. Але вона не сіла з ним. Притаманна йому вульгарність — властивість, яку вона одразу відчула в ньому, хоч і не знала, що це таке,— тепер особливо неприємно різонула її.

— Прийшла провідати тебе, а то ти геть забув нас,— заговорила вона співучим, схвильованим голосом, звертаючись до Мечика й не криючись, що прийшла тільки заради нього.— Там уже й Харченко питав, як, мовляв, здоров'я, дуже, мовляв, поранений

хлопець був, а тепер ніби й нічого, про себе я вже й не кажу...

Мечик мовчки стеноу плечима.

— Скажіть, живемо чудово,— яке може бути питання! — вигукнув Чиж, охоче беручи все на себе.— Та ви сідайте, не соромтеся.

— Нічого, я ненадовго,— сказала вона,— так тільки мимохідь... — Їй враз стало прикро, що вона прийшла заради Мечика, а він стеноу плечима. Вона додала: — А ви, певно, нічого не їли — казанок чистий...

— Чого там не їли? Якби продукти добрі давали, а то чортзна-що!.. — Чиж гидливо скривився.— Та ви сідайте поруч! — з одчайдушною гостинністю повторив він знову і, схопивши її за руку, притяг до себе.— Сідайте ж!..

Вона сіла поруч на шинелі.

— Умову нашу пам'ятаєте? — Чиж інтимно підморгнув.

— Яку умову? — спитала вона, злякано згадуючи щось. «Ох, не треба, не треба було приходити»,— раптом подумала, і щось велике й тривожне обірвалось у ній.

— Тобто як — яку?.. А от заждіть... — Чиж швидко нахилився до Мечика.— Хоч у товаристві секретів і не повинно бути,— сказав він, обнявши його за плече і повертаючись до неї,— але...

— Які там секрети?.. — сказала вона з неприродною усмішкою і, швидко кліпаючи, почала чомусь поправляти волосся тремтливими, неслухняними пальцями.

— Якого ти дідька сидиш, як тюлень? — швидко зашепотів Чиж на вухо Мечикові.— Тут уже все домовлено, а ти...

Мечик відсахнувся від Чижа, мигцем глянув на Варю і густо почервонів. «Ну що, дочекався? Бачиш тепер, що робиться», з докором сказав йому її пливучий погляд.

— Ні-ні, я піду... ні-ні,— забурмотіла вона, як тільки Чиж знову повернувся до неї, наче він уже пропонував їй щось ганебне й гидке.— Ні-ні, я піду... — Вона скочила й пішла дрібною, швидкою ходою, низько похиливши голову: зникла в темряві.

— Знов через тебе випустив... Роз-зява!.. — прошипів Чиж презирливо й люто. Раптом він підстрибнув, підхоплений якоюсь стихійною силою, і навальними стрибками, наче його хто підкидав, помчав слідом за Варєю.

Він наздогнав її за кілька сажнів і, міцно обнявши, потяг у кущі, примовляючи:

— Ну ж, любенька... ну, дівчинко...

— Пусти мене... одчепись... кричатиму!.. — просилась вона, слабнучи і мало не плачучи, але відчуваючи, що в неї немає сили кричати і що кричати їй тепер не треба: ні для чого й ні для кого.

— Ну, любенька, ну навіщо ж! — примовляв Чиж, затуливши їй рота й ще більше розпалюючись від власної ніжності.

«І справді, навіщо? Ну, кому це потрібно тепер? — подумала вона стомлено.— Але ж це Чиж... так, але ж це Чиж... звідки він, чому він?.. Ах, чи не однаково...» І їй справді все стало байдуже.

ХІІІ. ТЯГАР

— Не люблю я їх, селян, душа не лежить,— казав Морозко, плавно похитуючись у сідлі, і в такт, коли Мишко ступав правою передньою ногою, збивав нагаєм ясно-жовте листя берізок.— Бував я теж у діда. Двоє дядьків там у мене — землю орють. Ні, не лежить душа! Не те, не те — кров інша: скупі, хитрі вони... та що там! — Морозко, випустивши берізку, щоб не збитися з такту, стьобнув себе по чоботу.— А чого б, здається, хитрувати, скушитися? — спитав він, підводячи голову.— Адже ні чорта, ні чорта у самих нема, хоч підмітай — чисто!.. — І він засміявся піби чужим, паївним, жаліючим смішком.

Гончаренко слухав, дивлячись поміж кінські вуха, в його сірих очах стояв розумний і твердий вираз, який буває в людей, що вміють добре слухати, а ще краще — думати з приводу почутого.

— А я думаю, кожного з нас колуни,— сказав він раптом,— з нас,— підкреслив він для більшої ваги і подивився на Морозка,— мене, приміром, або тебе, або он Дубова, в кожному з нас селянина знайдеш... Знайдеш.— повторив він переконано.— З усіма тельбухами, хіба що без личаків...

— Це про що? — озирнувся Дубов.

— А то й з личаками... Розмова в нас про селянина... В кожному, кажу, з нас селянин сидить...

— Ну-у... — засумнівався Дубов.

— А то ж як?.. У Морозка, скажімо, дід із села, дядьки, у тебе...

— У мене, друже, нікого,— перебив Ду-

бов.— і слава богу! Не люблю, признатися, це насіння... Хоч Кубрака візьми: ну сам він ще Кубрак Кубраком (не з кожного ж розуму питаєш!), а взвод він набрав? — І Дубов презирливо сплюнув.

Розмова ця відбувалася на п'ятий день дороги, коли загін спустився до витоків Хауніхедзи. Їхали вони старою зимовою дорогою, встеленою м'яким, підсихаючим пірієм. Хоч ні в кого не лишилося й крихти з харчів, припасених у госпіталі помічником начгоспа, всі були в піднесеному настрої, відчуваючи близькість житла й відпочинку.

— Ач що робить? — підморгнув Морозко.— Дубов наш — старий, га? — І він засміявся, дивуючись і радіючи з того, що взводний згодний з ним, а не з Гончаренком.

— Гаразд,— сказав підривник, анітрохи не збентежений,— нехай у тебе нікого, не в тім річ — у мене тепер теж нікого. Рудник наш візьмімо... Ну, ти, правда, не російський, а Морозко? Він, окрім свого рудника, майже нічого не бачив...

— Як то не бачив? — образився Морозко.— Та я на фронті...

— Нехай, нехай,— замахав на нього Дубов,— ну, нехай не бачив...

— Та це ж село, рудник ваш,— спокійно сказав Гончаренко. У кожного город — раз. Половина на зиму приходить, а на літо — назад у село... Та у вас там зюбри кричать, як у хліві! Був я на вашому руднику.

— Село? — здивувався Дубов, не встигаючи за Гончаренком.

— А то що ж? Копаються жінки ваші по городах, народ навколо теж усе сільський,

а хіба не впливає?.. впливає! — І підривник звичним жестом розтяв повітря долонею, поставленою руба.

— Впливає... звичайно... — невпевнено сказав Дубов, міркуючи, чи немає в цьому чогось ганебного для вугільного племені.

— Ну от... Візьмімо тепер місто; чи великі, сказати б, міста наші, чи багато міст у нас? Раз, два — і край... На тисячі верст — суцільне село... Впливає, я питаю?

— Зажди, зажди,— розгубився взводний,— на тисячі верст? як суцільне?.. Ну, так — село... ну, впливає.

— От і виходить, що в кожному з нас — трішки від селянина,— сказав Гончаренко, повертаючись до початкового пункту і цим наче перекриваючи все, про що казав Дубов.

— Ловко підвів! — із захватом вигукнув Морозко, якого з моменту втручання Дубова суперечка цікавила тільки як вияв людської спритності.— Заїв він тебе, старий, і крити пічим!

— Це я до того,— пояснив Гончаренко, не даючи Дубову опам'ятатися — що пишатися нам не треба перед селянином, хоч би й Морозці — без селянина нам те-еж...— Він похитав головою й замовк, і, як видно, все, про що говорив потім Дубов, неспроможне було його переконати.

«Розумний, чортяка,— подумав Морозко, збоку поглядаючи на Гончаренка і проймаючись дедалі більшою повагою до нього.— Так притиснув старого — нікуди не дінешся». Морозко знав, що Гончаренко, як і всі люди, може помилятися, чинити несправед-

ливо,— Морозко, зокрема, зовсім не почував у собі того селянського тягара, про який так упевнено говорив Гончаренко,— але все ж таки він вірив підривникові більше, ніж будь-кому іншому. Гончаренко був свій — у дошку, він міг розуміти, він усвідомлював, а крім того, не був пустомелею, неробою. Його великі вузлуваті руки були жадібні до роботи, виконували її, на перший погляд, повільно, а насправді швидко — кожен їхній рух був обміркований і точний.

І стосунки між Морозком і Гончаренком досягли того першого, потрібного в товаришуванні, ступеня, про який партизани кажуть: сплять під одною шинельчиною, їдять з одного казанка.

Завдяки щоденному спілкуванню з ним Морозко починав думати, що сам він, Морозко, теж справний партизан: кінь у нього доглянутий, зброя добре полагоджена, гвинтівка начищена й блищить, як дзеркало, у бою він перший і найнадійніший, товариші люблять і поважають його за це. І, думаючи так, він мимоволі приєднувався до того свідомого здорового життя, яким, здавалося, завжди живе Гончаренко, тобто до життя, в якому нема місця неотрібним і пустопорожнім думкам...

— О-ой... стій!.. — кричали спереду. Вигук передавався цілом, і в той час, як передні вже зупинилися, задні ще натискали. Цеп змішався.

— Е-е... уть... Метелицю кличуть... — знову пробігло цілом. За кілька секунд, зігнувшись, як яструб, промчав Метелиця, і весь загін з мимовільною гордістю провів очима

його не визначену жодними статутами чітку чабанську поставу.

— Поїхати й собі, чи що, довідатися, що там таке? — мовив Дубов.

Трохи згодом він повернувся роздратований, намагаючись, однак, не виказувати цього.

— У розвідку Метелиця іде, ночуватимемо тут, — сказав стримано, але в голосі його виразно було чути всім злі, голодні нотки.

— Як це, не ївши?! Про що вони там думають?! — закричали навколо.

— Спочили, що й казати...

— От дідько б його вхопив! — приєднався Морозко.

Спереду вже злазили з коней.

Левінсон вирішив заночувати в тайзі, бо не був певний, що поциззя Хауніхедзи вільне від ворога. Однак він сподівався, що навіть у цьому випадку йому пощастить, промацавши шлях розвідкою, дістатися в долину Тудо-Ваку, багату на коней і хліб.

Усю дорогу його мучив пестерпний, дедалі дужчий біль у боці, і він уже знав, що біль цей — наслідок утоми і недокрів'я — можнавилікувати тільки тижнями спокійного й ситого життя. А оскільки ще краще він знав, що довго не буде для нього спокійного й ситого життя, він усю дорогу пристосовувався до свого нового стану, запевняючи себе, що ця зовсім нікчемна хвороба була в нього завжди і тому ніяк не може перешкодити йому виконати ту справу, яку він вважав за свій обов'язок виконати.

— А як на мене — треба йти... — не слухаючи Левінсона й дивлячись на його ічиги,

вчетверте повторював Кубрак з тупою впертістю людини, яка не бажає нічого знати, окрім того, що їй хочеться їсти.

— Ну, коли в тебе така нетерплячка, іди сам... сам іди... лиши собі заступника і йди... А підставляти весь загін нам нема ніякої користі...

Левінсон говорив з таким виразом, наче в Кубрака була саме ця неправильна користь.

— Іди-но, брате, краще караули споряджай,— додав він, пропустивши повз вуха нове зауваження взводного. Побачивши, однак, що той збирається наполягати, він раптом насупився й суворо спитав: — Що?..

Кубрак підвів голову й закліпав.

— Уперед дорогою пустиш кінний дозор,— вів далі Левінсон, як і раніше, з ледь помітним глузуванням у голосі,— а ззаду, за півверсти, поставиш піший караул, найкраще — біля джерела, що переїжджали. Зрозуміло?

— Зрозуміло,— похмуро промовив Кубрак, дивуючись, чому він каже це, а не те, що йому хочеться. «Холера двожильна»,— думав він про Левінсона з позасвідомою, прихованою повагою, ненавистю до нього й жалем до себе.

Вночі, прокинувшись раптово, як він часто прокидався останнім часом, Левінсон згадав про цю розмову з Кубраком і, запаливши, пішов перевіряти караули.

Намагаючись не наступати на шинелі тих, що спали, він пробрався поміж тліючими вогнищами. Крайнє праворуч горіло яскравіше, ніж інші, біля нього навпочіпки сидів

днювальний і грів руки, простягши їх долонями до вогню. Він, певно, геть забув про це,— темна бараняча шалка зсунулася йому на потилицю, очі були замислено, широко розплющені, і він злегка всміхався доброю дитячою усмішкою. «От ловко!..» — подумав Левінсон, чомусь саме цим словом визначивши те невиразне почуття тихого, трохи моторошного захвату, що зразу охопило його, коли побачив ці сині, тліючі вогнища, усміхненого днявального і від усього, що невиразно чекало на нього вночі.

І він пішов ще тихше й обережніше — не для того, щоб залишитися непоміченим, а щоб не сполохати усмішку днявального. Але той так і не опам'ятався і все всміхався вогню. Напевне, цей вогонь і мокрий хрусткий звук вискубуваної кіньми трави, що линув з тайги, нагадали днявальному нічне з дитинства: залитий місяцем луг, далекий крик півнів на селі, притихлий кінський табун, що брязкає путами, жваве полум'я багаття перед зачарованими дитячими очима... Багаття це вже відпалало і тому здавалося днявальному яскравішим і теплішим за нинішнє.

Тільки-но Левінсон відійшов від табору, як його охопила вогка, запашна темрява, ноги грузли в чомусь пружному, пахло грибами і гнилим деревом. «Як моторошно!» — подумав він і озирнувся. Позаду не було вже жодного золотистого провітку,— табір наче провалився разом з усміхненим днявальним. Левінсон глибоко зітхнув і вдавано веселим кроком пішов стежкою вглиб.

Незабаром він почув тихе дзюрчання джерела, постояв трохи, вслухаючись у темряву,

і, посміхнувшись, пішов ще швидше, намагаючись дужче шарудіти, аби було чути.

— Хто?.. Хто там?.. — зриваючись, пролунав з темряви голос.

Левінсон упізнав Мечика і пішов навпростець, не озиваючись. У згніченій тиші клацнув затвор і, зачепившись за щось, жалібно заскрипів. Чути було, як нервуються руки, намагаючись дістати патрон.

— Частіше змащувати треба,— насмішкувато сказав Левінсон.

— Ох, це ви? — з полегшенням вирвалось у Мечика.— Ні, я змащую... не знаю, що там сталося... — Він ніяково подивився на командира і, забувши про відкритий затвор, опустив гвинтівку.

Мечик потрапив у караул у третю зміну, опівночі. Минуло не більш як півгодини, як відшурхотіли в траві неквапливі кроки розводячого, але Мечикові здавалося, що він стоїть уже дуже довго. Він був наодинці з своїми думками у великому ворожому світі, де все ворухилося, повільно жило чужим, сторожким і хижим життям.

По суті, весь цей час його цікавила тільки одна думка, яка невідь-коли їй звідки народилася в ньому, але тепер він безнастанно повертався до неї, про що б не думав. Він знав, що нікому не скаже про цю думку, знав, що думка ця чимось погана, дуже ганебна, але він також знав, що тепер уже не покине її — усіма силами постарається здійснити її, бо це було останнє й єдине, що йому залишалось.

Думка ця зводилася до того, щоб тим чи іншим способом, але якнайшвидше піти з загону.

І колишнє життя в місті, що здавалося раніше таким безрадіним і нудним, тепер, коли він думав про те, що знову зможе повернутися до нього, здавалося таким щасливим і безтурботним і єдино можливим.

Побачивши Левінсона, Мечик збентежився не стільки через те, що гвинтівка була несправна, скільки від того, що його захопили зненацька з цими думками.

— Ну й вояка! — сказав Левінсон добродушно. Після усміхненого днювального йому не хотілося гніватись.— Моторошно стояти, так?

— Ні... чого ж,— зніяковів Мечик,— я вже звик...

— А я от ніяк не зможу звикнути,— посміхнувся Левінсон.— Уже скільки сам ходжу і їжджу — і вдень, і вночі,— а все моторошно... Ну як тут, спокійно?

— Спокійно,— сказав Мечик, дивлячись на нього з подивом і деякою несміливістю.

— Ну нічого, скоро вам легше буде,— озвався Левінсон ніби не на слова Мечика, а на те, що ховалося за ними.— Аби тільки на Тудо-Ваку вийти, а там легше... Палиш? Ні?

— Ні, не палю... так, іноді бавлюся,— квалливо додав Мечик, згадавши про Варин кiset, хоч Левінсон і не міг знати про існування цього кisetа.

— А не нудно без палива?.. «Табак діло», як сказав би Канунніков,— був у нас такий хороший партизан. Не знаю, чи пробрався він до міста...

— А чого він пішов туди? — спитав Мечик, і від якоїсь іще невиразної думки в нього закалатало серце.

— Послав я його з донесенням, та час тепер дуже тривожний, а там усе наше зведення.

— То можна ж іще послати,— сказав Мечик неприродним голосом, намагаючись удати, ніби в його словах нема нічого особливого.— Чи не думаєте ще послати?

— А що? — насторожився Левінсон.

— Та так... Коли думаєте — я можу повезти... Мені там усе знайоме...

Мечикові здалося, що він занадто поквалівся і Левінсонові тепер усе стало ясно.

— Ні, не думаю... — замислено протяг Левінсон.— У вас там що? родичі?

— Ні, я взагалі там працював... тобто в мене там є родичі, але я не через те... ні, ви можете на мене покластися: коли я працював у місті, мені не раз доводилося перевозити секретні пакети.

— А з ким ви працювали?

— Працював я з максималістами, але я тоді думав, що це однаково...

— Тобто як однаково?

— Та з ким працювати...

— А зараз?..

— А зараз мене якось з пантелику збили,— тихо сказав Мечик, не знаючи, що ж, нарешті, від нього вимагається.

— Так... — протяг Левінсон, немов це й було саме те, що вимагається.— Ні, ні, не думаю... не думаю посилати,— повторив він знову.

— Ні, ви знаєте, чому я ще завів мову про це?.. — почав Мечик з несподіваною нервовою рішучістю, і голос його затремтів.— Ви тільки не думайте про мене погано і взага-

лі не думайте, що я щось приховую, я буду з вами цілком одвертий...

«Зараз я скажу йому все»,— подумав він, відчуваючи, що справді зараз усе скаже, не знаючи, добре це чи погано.

— Я заговорив про це ще тому, що мені здається, що я негодящий і нікому не потрібний партизан, і буде краще, коли ви мене відправите... Ні, ви не подумайте, що я боюся або щось приховую од вас, але ж я насправді нічого не вмю й нічого не розумію... Адже я ні з ким, ні з ким тут не можу потоваришувати, ні від кого не бачу підтримки, а хіба я винен у цьому? Я до всіх підходив із щирим серцем, але завжди наражався на грубість, глузування, знущання, хоч я був у боях разом з усіма і був тяжко поранений — ви це знаєте... Я тепер нікому не вірю — я знаю, що коли б я був дужчий, мене б слухалися, мене б боялися, бо кожен тут тільки на це і зважає, кожен тільки про те і дбає, аби напакувати своє черево, хоч би для цього й треба було вкрасти у свого товариша, і нікому нема діла до всього іншого... Мені навіть здається іноді, що якби вони завтра потрапили до Колчака, вони так само служили б Колчакowi і так само жорстоко розправлялися б з усіма, а я не можу, я не можу цього робити!..

Мечик відчував, як з кожним словом розривається в ньому якась тьмяна запона, слова надзвичайно легко вилітають з дедалі більшої дірки, і від цього йому самому ставало легше. Хотілося говорити ще і ще, і було вже зовсім байдуже, як поставиться до цього Левінсон.

«От тобі й маєш... ну — каша!..» — думав Левінсон, дедалі з більшою цікавістю вслухуючись у те, що нервово билося під словами Мечика.

— Зажди,— сказав він нарешті, торкнувши його за рукав, і Мечик особливо виразно відчув на собі його великі й темні очі.— Ти, брате, паговорив — не повернеш!.. Зупинимось поки що на цьому. Візьмімо найважливіше... Ти кажеш, що кожен тут дбає тільки про те, аби напакувати собі черево...

— Таж ні! — вигукнув Мечик: йому здавалося, що найважливіше в його словах було не це, а те, як йому погано тут живеться, як усі його несправедливо кривдять і як він добре робить, кажучи про це одверто, правдиво.— Я хотів сказати...

— Ні, зажди, тепер я скажу,— лагідно перебив Левінсон.— Ти сказав, що кожен тут дбає тільки про те, аби напакувати собі черево, і, якби ми потрапили до Колчака...

— Ні, я не казав про вас особисто!.. Я...

— Це однаково... Якби вони потрапили до Колчака, то вони так само жорстоко й безглуздо виконували б ту справу, яку хотів би Колчак? Але ж це зовсім невірно!.. — І Левінсон почав звичними словами роз'яснювати, чому це здається йому невірним.

Але що далі він говорив, то ясніше йому ставало, що він марно витрачає слова. З тих уривчастих зауважень, що їх робив Мечик, він розумів, що треба було б говорити про щось інше, основніше й істотніше, до чого він сам не без труднощів прийшов свого часу і що ввійшло тепер у його плоть і кров. Але про це не було змоги говорити тепер, тому

що кожна хвилина вимагала зараз від людей уже усвідомленої і рішучої дії.

— Ну що ж з тобою зробиш,— сказав він нарешті з суворим і добрим жалем,— нарікай тоді сам на себе. А йти тобі нема куди. Безглуздо. Вб'ють тебе, та й годі... Краще подумай як слід, особливо над тим, що я сказав... Про це не завадить подумати...

— Я тільки про це й думаю,— глухо сказав Мечик, і нервова сила, яка щойно примушувала його говорити так багато й сміливо, одразу покинула його.

— А головне — не вважай своїх товаришів гіршими від себе. Вони не гірші, ні... — Левінсон дістав кисета й повільно почав робити самокрутку.

Мечик з млявою тугою стежив за ним.

— А затвор ти закрій усе-таки,— раптом сказав Левінсон, і видно було, що він весь час їхньої розмови пам'ятав про відкритий затвор.— Час би вже й звикнути до таких речей — не вдома.— Він чиркнув сірником, і на мить виступили з темряви його напівзаплющені повіки з довгими віями, тонкі ніздрі, байдужа руда борода.— Ага, як твоя кобила? Ти все на ній їдиш?

— На ній...

Левінсон подумав.

— От що: завтра я тобі Нивку дам, знаєш? Піка на ній їздив... А Зючиху начгоспові здаси. Гаразд?

— Гаразд,— сумно мовив Мечик.

«Ото який непроторений плутаник,— думав згодом Левінсон, м'яко й обережно ступаючи в темну траву й часто пахкаючи цигаркою. Він був трохи схвильований цією роз-

мовою. Він думав про те, що Мечик усе-таки слабкий, лінивий і безвільний і як безрадісно, що в країні ще так багато плодиться таких людей — нікчемних і злиденних.— Так, доти, поки у нас, на нашій землі,— думав Левінсон, загострюючи крок і частіше пахаючи цигаркою,— доти, поки мільйони людей живуть іще в бруді й злиднях, живуть за повільним, лінивим сонцем, орють первісною сохою, вірять у злого й дурного бога,— доти на ній народжуватимуться такі ледачі й безвільні люди, такий нікчемний пустоцвіт...»

І Левінсон хвилювався, бо все, про що він думав, було найглибше й найважливіше, про що він тільки міг думати, тому що в подоланні цієї вбогості і злиднів був основний сенс його власного життя, тому що не було б ніякого Левінсона, а був би хтось інший, якби не жила в ньому величезна, не зрівнянна з жодним іншим бажанням, жага нової, прекрасної, сильної і доброї людини. Але яка може бути мова про нову прекрасну людину до того часу, поки величезні мільйони змушені жити таким первісним і жалюгідним, таким неймовірно злиденним життям?

«Але невже і я колись був такий або подібний?» — думав Левінсон, повертаючись знову до Мечика. І він намагався уявити себе таким, яким був у дитинстві, в ранній юності, але зробити це йому було важко: дуже міцно й глибоко залягли — і надто значні для нього були — нашарування подальших років, коли він був уже тим Левінсоном, якого всі знали саме як Л е в і н с о н а, як людину, що завжди йде на чолі.

Він спромігся лише згадати давню родинну фотографію, де недолугий єврейський хлопчик у чорній курточці, з великими наївними очима дивився з чудною, недитячою упертістю в те місце, звідки, як йому сказали тоді, має вилетіти гарна пташка. Вона так і не вилетіла, і пригадується, він мало не заплакав від розчарування. Але як багато ще треба було таких розчарувань, щоб остаточно переконатися, що так не буває!

І коли він справді переконався в цьому, то зрозумів, яку неймовірну шкоду завдають людям облудні байки про гарних пташок — про пташок, які мають звідкілясь вилетіти і яких багато хто марно чекає все своє життя... Ні, він більше не потребував їх! Він нещадно задушив у собі бездіяльну, солодку тугу за ними — все, що лишилося в спадщину від пригноблених поколінь, вихованих на облудних байках про гарних пташок!.. Бачити все так, як воно є, — для того, аби змінити те, що є, наближати те, що народжується і мусить бути, — ось до якої — найпростішої і найважчої — мудрості дійшов Левінсон.

«...Ні, все-таки я був міцний хлопець, я був далеко міцніший за нього, — думав він тепер з непоясненим, радісним захватом, якого ніхто не міг би зрозуміти, навіть припустити в ньому, — я не тільки багато чого хотів, але й багато чого м і г — у цьому вся річ...» Він ішов, уже не розбираючи дороги, і холодні росяні гілки відсвіжували йому обличчя, він почував приплив якихось незвичайних сил, що ніби здіймали його на недосяжну височінь, і з цієї широкої, людської висоти він панував над своїми недугами, над своїм слабким тілом...

Коли Левінсон вийшов до табору, вогні вже зів'яли, днювальний більше не посміхався — чути було, як він пораяється десь з коном, стихшено лаючись. Левінсон пробрався до свого багаття,— багаття ледь жевріло, біля нього міцним і безтурботним сном спав Бакланов, закутавшись у шинель. Левінсон підклав сухої трави і хмизу й роздмухав вогонь. Від сильного напруження в нього запаморочилась голова. Бакланов відчув тепло, заворушився й зацмокав уві сні,— обличчя його було відкрите, губи по-дитячому відкопилені, кашкет, притиснутий скронею, стояв сторч, і весь він скидався на велике, сите й добре цуценя. «Ти бач»,— ніжно подумав Левінсон і посміхнувся; після розмови з Мечиком чомусь особливо приємно було дивитися на Бакланова.

Потім він, крекчучи, ліг поряд і, тільки-но склепив очі, закрутився, захитався, поплив кудись, не відчуваючи свого тіла, поки не гехнув зразу в бездонну чорну яму.

XIV. РОЗВІДКА МЕТЕЛИЦІ

Відправляючи Метелицю в розвідку, Левінсон наказав йому хоч би там що повернутися тієї самої ночі. Але село, куди було послано взводного, насправді лежало набагато далі, ніж гадав Левінсон. Метелиця виїхав із загону близько четвертої години ополудні і на совість гнав жеребця, зігнувшись над ним, як хижий птах, жорстоко й весело роздимаючи тонкі ніздрі, наче сп'янілий від цього шале-

ного бігу після п'яти повільних і нудних днів,— але до самого смерку бігла слідом, не меншаючи, осіння тайга у шелесті трав, у холодному і сумному світлі вмираючого дня. Уже геть смерклося, коли він нарешті вибрався з тайги і спинив жеребця біля старого й трухлявого, з проваленим дахом зимівника, мабуть, давним-давно покинутого людьми.

Він прив'язав коня і, халаючись за трухлі краї зрубу, що обсинилися під руками, відерся на ріжок, ризикуючи провалитися в темну діру, з якої гидко й моторошно пахло ослизлим деревом і затхлими травами. Звівшись на чіпких напівзігнутих ногах, стояв він хвилин з десять не поворухнувшись, пильно вдивляючись і вслухаючись у ніч, не видний на темному тлі лісу і ще більше схожий на хижого птаха. Перед ним лежала похмура долина з темними ожередами й дібровами, затиснута двома рядами сопок, що густо чорніли на тлі непривітного зоряного неба.

Метелиця скочив у сідло і виїхав на дорогу. Її чорні, давно не їжджені колії ледве проступали в траві. Тонкі стовбури беріз тихо білили в пітьмі, як погашені свічки.

Він виїхав на пагорб: ліворуч, як і раніше, випувшись, мов хребет велетенського звіра, лежало чорне пасмо сопок, шуміла річка. Версти за дві, мабуть, біля самої річки, горіло багаття; воно нагадало Метелиці про сирітську самотність чабанського життя; далі, перетинаючи дорогу, тяглися жовті, немиготливі вогні села. Лінія сопок праворуч звертала вбік, зникаючи в синій імлі, в цьому напрямку місцевість дуже знижувалась.

Очевидно, там було старе річище; уздовж нього чорнів похмурий ліс.

«Болото там, не інакше»,— подумав Метелиця. Йому стало холодно: він був у розстебнутій солдатській фуфайці поверх гімнастерки з відірваними гудзиками, з розстебнутим коміром. Він вирішив їхати спочатку до багаття. Про всяк випадок вийняв з кобури револьвера й сунув за пояс під фуфайку, а кобуру сховав у сумку за сідлом. Гвинтівки в нього не було. Тепер він скидався на дядька з поля: після німецької війни багато хто ходив так, у солдатських фуфайках.

Він був уже зовсім близько від багаття,— аж раптом у п'яті розляглося тривожне кінське іржання. Жеребець рвонувся і, здригаючись могутнім тілом, щулячи вуха, відповів пристрасно і жалібно. Ту ж мить біля багаття хитнулася тінь. Метелиця з силою вдарив нагаєм і здибив коня.

Коло багаття, витріщивши злякані оченята, тримаючи однією рукою батіг, а другу, в широкому рукаві, піднісши, наче захищаючись, стояв худенький, чорнявий хлопчина — у личаках, у порваних штанцях, у довгому, не па зріст, піджаку, обгорнутому круг тіла й підперезаному мотузком. Метелиця люто осадив жеребця перед самісіньким носом хлоп'яти, мало не задушивши його, і хотів був уже крикнути йому щось владне й грубе, коли раптом побачив перед собою ці злякані очі над широчезним рукавом, штанці, через які світилися голі коліна, і цей блаженський, з хазяйського плеча, піджак, що з нього так винувато й жалібно виглядала тонка й смішна дитяча шия...

— Чого ж ти стоїш? Налякався?.. Ох ти, горобець, горобець, от дурень теж! — зніяковівши, заговорив Метелиця мимоволі з тією ласкавою грубістю, з якою ніколи не говорив з людьми, а тільки з кіньми.— Стоїть — та й годі!.. А якби задушив тебе?.. Ох, от дурний який! — повторив він, зовсім пом'якшавши, відчуваючи, як від вигляду цього хлопчиська і всієї цієї убогості в ньому прокидається щось таке саме жалібне, смішне, дитяче... Хлопчина з переляку ледве перевів дух і опустив руку.

— А чого ж ти наскочив, як бузуй? — сказав він, намагаючись говорити слушно й незалежно, як дорослий, а проте все ще з побуюванням.— Злякаєшся — тут у мене коні...

— Ко-оні? — насмішкувато протяг Метелиця.— Ска-ажіть на милість! — Він узявся в боки, відкинувся назад, роздивляючись хлопчину, примруживши очі й ледве ворухачи оксамитними, рухливими бровами, і раптом зареготав так одверто голосно, на таких високих, добрих і веселих нотах, що аж сам здивувався, як це з нього виходять такі звуки.

Хлопчина ніяково, недовірливо шморгнув носом, але, зрозумівши, що нічого страшного нема, а навпаки, все виходить дуже весело, скривився так, що ніс його задерся догори, і він теж — геть по-дитячому — залився задерикуватого тоненько. З несподіванки Метелиця пирхнув ще дужче, і обидва вони, мимоволі підохочуючи один одного, реготали так кілька хвилин: один — хитаючись на сідлі сюди й туди, виблискуючи вогненними від багаття зубами, а другий — присівши,

впершись у землю долонями й відкидаючись назад усім тілом при кожному новому вибухові.

— Оце насмішив, хазяїне! — сказав нарешті Метелиця, виймаючи ногу з стремена.— Дивак ти, справді... — Він скочив з сідла й простяг руку до вогню.

Хлопчина, переставши сміятися, дивився на нього з серйозним і радісним подивом, наче сподівався од нього неабияких дивацтв.

— Та й веселий же ти, чортяка,— вимовив він нарешті повільно й чітко, немов зробив остаточний підсумок своїх спостережень.

— Я? — всміхнувся Метелиця.— Я, брате, веселий...

— А я так налякався,— признався хлопчина.— Коні тут у мене. А я картоплю печу...

— Картоплю? Оце добре!.. — Метелиця сів поряд, не випускаючи з руки вуздечку.— Де ж ти береш її, картоплю?

— Ото, де береш... Та тут її достобіса! — і хлопчина повів руками навколо.

— Крадеш, значить?

— Краду... Давай, я потримаю коняку... Чи жеребець у тебе? Та я, брате, не впускаю, не бійся... Добрий жеребець,— мовив хлопчина, досвідченим оком обвівши гарну, худорляву, з підтягнутим животом, м'язисту постать жеребця.— А ти звідкіля сам?

— Нічого жеребець,— погодився Метелиця.— А ти звідкіля?

— А он,— кивнув хлопець у бік вогнів.— Ханіхеза — село наше... Сто двадцять дворів — як одна копійчка,— повторив він чийсь чужі слова й сплюнув.

— Так... А я з Воробйовки за хребтом. Може, чув?

— З Воробйовки? Ні, не чув,— далеко, либонь?..

— Далеко...

— А до нас чого?

— Та, як би його сказати... Це, брате, довго розповідати... Коней думаю у вас купувати, коней, кажуть, у вас тут багато... Я, брате, їх люблю, коней-бо,— проникливо-хитро сказав Метелиця,— сам усе життя пас, тільки чужих.

— А я, гадаєш, своїх? Хазяйських...

Хлопчина випростав з рукава худу, брудну ручку й пужалном почав розгрібати попіл; звідти принадно й швидко покотилися чорні картоплини.

— Може, ти їсти хочеш? — спитав він.— У мене й хліб є, та мало...

— Спасибі, я тільки-но нажерся — о! — збрехав Метелиця, показавши по саму шию, і тільки тепер відчув, як дуже йому хочеться їсти.

Хлопець розломив картоплину, подмухав на неї, сунув у рота половину разом із шкуринкою, потримав на язиці і з насолодою почав жувати, ворущачи гострими вушками. Прожувавши, подивився на Метелицю і так само повільно й чітко, як раніше, назвав його веселою людиною і проказав:

— Сирота я, півроку вже як сирота. Татка в мене козаки вбили, а матір згвалтували і теж убили, і брата теж...

— Козаки? — стрепенувся Метелиця.

— А то ж хто? Вбили ні за що. І дворище все спалили, та не лише в нас, а дворів з два-

надцять, не менше... І щомісяця приїжджають, зараз теж чоловік із сорок стоїть. А волосне село за нами, Рокитне, то там цілий полк усе літо стоїть. Ох, і лютують! Та бери картоплю...

— Як же це ви так — і не тікали?.. Он ліс у вас який... — Метелиця аж підвівся.

— Що ж ліс? Вік у лісі не сидітимеш. Та й болото там — не вилізеш — така трясовина...

«Як угадав», — подумав Метелиця, згадавши свої припущення.

— Знаєш що, — сказав він, підводячись, — понаси-но мого коня, а я в село пішки навідаюся. У вас, я бачу, тут не те що купити, а й останнє відберуть...

— Чого ти так скоро? Сиди!.. — сказав пастушок, одразу засмутившись, і теж устав. — Самому нудно тут, — пояснив він жалібним голосом, дивлячись на Метелицю великими благальними й вогкими очима.

— Не можна, брате, — Метелиця розвів руками, — саме розвідати, поки темно... Та я повернуся незабаром, а жеребця спутаємо... Де в них там найголовніший стоїть?

Хлопчина пояснив, як знайти хату, де стоїть начальник ескадрону і як краще пройти городами.

— А собак у вас багато?

— Собак — доволі, та вони не злі.

Метелиця, спутавши жеребця і попрощавшись, рушив стежечкою понад річкою. Хлопчина сумно дивився йому вслід, поки він не зник у темряві. За півгодини Метелиця був під самим селом. Стежечка звернула праворуч, але він, за порадою пастушка, йшов ско-

шеним лугом, поки не натрапив на пліт, що тягся понад селянськими городами,— далі пішов городами. Село вже спало; світло погасло; в зоряному сяйві ледь видно було теплі солом'яні стріхи хатинок у садках, порожніх і тихих; з городів линув запах скопаної вогкої землі.

Проминувши два провулки, Метелиця завернув у третій. Собаки проводжали його непевним хрипким гавканням, наче самі налякані, але ніхто не вийшов на вулицю, не гукнув його. Відчувалося, що тут звикли до всього, звикли й до того, що незнайомі, чужі люди никають вулицями, роблять, що хочуть. Не видно було навіть звичайних осінньої пори, коли по селах справляють весілля, закоханих пар: у густому мороку під тинами цієї осені ніхто не шепотів про кохання.

Керуючись прикметами, що їх дав йому пастушок, він пройшов ще кілька провулків, кружляючи навколо церкви, і нарешті вперся у фарбований паркан попівського саду. (Начальник ескадрону стояв у попівській хаті). Метелиця зазирнув у садок, понишпорив очима, прислухався і, не помітивши нічого підозрілого, нечутно перехопився через паркан.

Садок був густий і гіллястий, але листя вже опало. Метелиця, стримуючи гучне калатання серця, майже не дихаючи, пробирався далі. Кущі враз обірвалися, перетяті алеєю, і сажнів за двадцять ліворуч од себе він побачив освітлене вікно. Воно було відчинене. Там сиділи люди. Рівне м'яке світло струмувало по опалому листі. і яблуні, освітлені по краях, стояли в ньому, дивні й золоті...

«Ось воно!» — подумав Метелиця, нервово здригнувшись щокою, спалахнувши і запалючись увесь тим моторошним, неминучим почуттям безстрашної одчайдушності, яка штовхала його завжди на найнеобачніші подвиги. Ще роздумуючи, чи треба комусь, аби він підслухав розмову цих людей в освітленій кімнаті, він уже знав, що не піде звідси доти, доки не зробить цього. За кілька хвилин він стояв за яблуною під самісіньким вікном, жадібно вслухаючись і запам'ятовуючи все, що там діялося.

Їх було четверо, вони грали в карти за столом у глибині кімнати. Праворуч сидів маленький старий попик з прилизаним волоссячком, верткий на око,— він спритно сновигав по столу худими, маленькими ручками, нечутно перебираючи карти іграшковими пальцями і намагаючись скочити очима під кожну, так що сусід його, що сидів спиною до Метелиці, приймаючи карти, переглядав їх боязко і квапливо й тут-таки ховав під стіл. Обличчям до Метелиці сидів гарний, огрядний, лінивий і, певно, добродушний офіцер з люлькою в зубах,— мабуть, через огрядність Метелиця прийняв його за начальника ескадрону. Однак згодом, через непоясненні для себе причини, він більше цікавився четвертим із гравців — з лиця брезклим і блідим і з нерухогими віями, той був у чорній папасі і в бурці без погонів, у яку кутався щоразу по тому, як скидав карту.

Всупереч тому, що сподівався почути Метелиця, вони говорили про найзвичайнісінькі й нецікаві речі: добра половина розмови крутилася навколо карт.

— Вісімдесят граю,— сказав той, що сидів спиною до Метелиці.

— Слабо, ваше благородіє, слабо,— озвався той, що був у чорній папасі.— Сто в темну,— додав він недбало.

Огрядний красень, примружившись, перевірив свої і, вийнявши люльку, підняв до ста п'яти.

— Я пас,— сказав перший, повертаючись до полика, що тримав прикуп.

— Я так і думав... — посміхнулась чорна папаха.

— Хіба я винен, що карти не йдуть? — виправдовуючись, сказав перший, звертаючись по співчуття до полика.

— По маленькій, по маленькій,— жартував полик, мружачись і дрібно сміючись, наче прагнучи цим смішком підкреслити усю незначність гри свого співрозмовника.— А двісті два очка вже списали... знаємо ми вас!.. — І він з нещирою ласкавою хитринкою насварився пальчиком.

«От гнида»,— подумав Метелиця.

— Ах, ви теж пас? — перепитав полик лінивого офіцера.— Прошу, прикуп,— мовив він чорній папасі і, не розкриваючи карт, сунув їх їй.

Протягом хвилини вони завзято ляпали по столу, поки чорна папаха не програла. «А пишався, риб'яче око»,— зневажливо подумав Метелиця, не знаючи — йти йому чи ще почекати. Але він не зміг піти, бо той, що програв, повернувся до вікна, і Метелиця відчув на собі пронизливий погляд, застиглий у страшній немиготливій точності.

Тим часом той, що сидів спиною до вікна,

почав тасувати карти. Він робив це ретельно й ощадливо, як моляться не дуже старі бабусі.

— А Нечитайла немає,— позіхаючи, мовив лінивий.— Мабуть, з удачею. Краще б я з ним пішов.

— Удвох? — спитала папаха, одвернувшись од вікна.— Вона б здужала! — додала вона, неприємно скривившись.

— Васенка? — перепитав попик.— О-о... вона б здужала!.. Тут у нас здоровило дяк був — таж я вам розповідав... Але Сергій Іванович не погодився б. Ніколи... Знаєте, що він мені вчора по секрету сказав? «Я,— каже,— її з собою візьму. Я,— каже,— на ній одружитися не побоюся. Я,— каже...» Ой! — раптом вигукнув попик, закриваючи рота долонею й хитро виблискуючи своїми розумненькими очима.— От пам'ять! І не хотів, а таки пролопився. Та цур, не виказувати! — І він з удаваним переляком замахав долоньками. І хоч усі так само, як Метелиця, бачили нещирість і приховану улесливість кожного його слова й руху, ніхто не сказав йому про це, і всі засміялися.

Метелиця, пригнувшись і відступаючи боком, поліз од вікна. Він тільки звернув у поперечну алею, як раптом зіткнувся з чоловіком у козацькій шинелі, накинутій на одне плече.— позад нього видно було ще двох.

— Ти що тут робиш? — здивовано спитав цей чоловік, несамохіть притримавши шинель, що мало не впала, коли він нашттовхнувся на Метелицю.

Взводний відскочив і кинувся в кущі.

— Стій! Держи його! Держи! Сюди!..

Гей! — закричало кілька голосів. Різкі, короткі постріли затріскотіли вслід.

Метелиця, плутаючись у кущах і загубивши кашкета, рвався навмання, але голоси стогнали, вили вже десь попереду, і лютий собачий гавкіт долинав з вулиці.

— Ось він, держи! — крикнув хтось, кидаючись до Метелиці з простягнутою рукою. Куля вискнула біля самого вуха. Метелиця теж вистрелив. Той, хто біг на нього, спіткнувся й упав.

— Брешеш, не впіймаєш... — урочисто сказав Метелиця, який до останньої хвилини справді не вірив у те, що його зможуть скрутити.

Але хтось великий і важкий накинувся на нього ззаду і підім'яв під себе. Метелиця спробував визволити руку, але важкий удар по голові оглушив його...

Потім його били поспіль, і, навіть знепритомнівши, він відчував на собі ці удари ще і ще...

У низині, де спав загін, було темнувато й вогко, але з жовтогарячої прогалини за Хауніхедзою дивилося сонце, і день, що пахнув осіннім тліном, зайнявся над тайгою.

Днювальний, що задрімав був коло коней, почув уві сні настирливий, одноманітний звук, схожий на далекий кулеметний дріб, і злякано скочив, схопившись за гвинтівку. Але це стукав дятел на старій вільсі біля річки. Днювальний вилаявся і, шулячись від холоду, кутаючись у діряву шинель, вийшов

на галявину. Ніхто не прокинувся більше: люди спали міцним, безликим і безнадійним сном, що ним сплять голодні, зморені люди, яким нічого не обіцяє новий день.

«А взводного все немає... нажерся, певно, та й хропе десь у хаті, а тут не ївши сиди», — подумав днювальний. Він, як і всі решта, захоплювався й пишався Метелицею, але тепер йому здавалося, що Метелиця досить-таки підла людина й даремно його зробили взводним командиром. Днювальному раптом не схотілося мучитися тут, у тайзі, коли інші, як-от Метелиця, насолоджуються всіма радощами, але він не зважився потурбувати Левінсона без достатніх підстав і розбудив Бакланова.

— Що?.. Не приїхав?.. — засовався Бакланов, витріщаючи спросонку очі, що нічого не тямили.— Як не приїхав? — закричав він раптом, все ще не прийшовши до тями, але вже зрозумівши, про що йдеться, і злякавшись цього.— Ні, та ти, братику, кинь, не може цього бути... Ах, так! Ну, буди Левінсона:— Він схопився, швидко затяг пояс, зібрав до перенісся заспані брови, одразу весь затверд і замкнувся.

Левінсон, хоч як міцно він спав, почувши своє прізвище, зараз же розплющив очі й сів. Глянувши на днювального і Бакланова, він зрозумів, що Метелиця не приїхав і що вже давно час вирушати. В першу хвилину він відчув себе таким змореним і розбитим, що йому хотілося заритися з головою в шинель і знову заснути, забувши про Метелицю і про свої недуги. Але ту ж хвилину він стояв на колінах і, згортаючи скатку, відповідав сухим

і байдужим тоном на тривожні розпитування Бакланова.

— Ну то й що? Я так і думав... Звичайно, ми зустрінемо його дорогою.

— А якщо не зустрінемо?

— Якщо не зустрінемо?.. Слухай, чи нема в тебе запасного шнурка на скатку?

— Вставай, вставай, кобилко! Даєш село! — кричав днювальний, ногами розштовхуючи сплячих. З трави підводились розкудлані партизанські голови, і навздогін днювальному летіли перші, недокінчені спросонку, лайки,— за доброго часу Дубов називав їх «ранками».

— Злі всі,— замислено сказав Бакланов.— Жерти хочуть...

— А ти? — спитав Левінсон.

— Що — я?.. Про мене не йдеться.— Бакланов насупився.— Як ти, так і я — наче не знаєш...

— Ні, я знаю,— сказав Левінсон так лагідно і сумирно, що Бакланов уперше пильно придивився до нього.

— А ти, брате, схуд,— мовив він з несподіваною жалісливістю.— Сама борода зосталась. Я б на твоєму місці...

— Ходімо краще вмиватися,— урвав Левінсон, винувато й похмуро усміхнувшись.

Вони пройшли до річки. Бакланов зняв обидві сорочки й почав хлюпатися. Видно було, що він не боявся холодної води. Тіло в нього було міцне, кремезне, смагляве, наче вилите, а голова кругла й добра, як у дитини, і мив він її теж якимось наївним дитячим рухом — поливав з долоні і розтирав однією рукою.

«Про щось я багато говорив учора і щось обіцяв, і якимсь недобре тепер»,— раптом подумав Левінсон, невиразно і з прикрістю згадавши вчорашню розмову з Мечиком і свої думки, пов'язані з цією розмовою. Не те що вони здалися йому неслухними тепер, тобто не відбивали того, що відбувалося в ньому насправді — ні, він відчував, що це були досить слухні, розумні, цікаві думки, і однак він відчував тепер невиразне незадоволення, згадуючи їх. «Так, я обіцяв йому іншого коня... Але хіба в цьому може бути щось недобре? Ні, я зробив би точнісінько так і сьогодні, значить, тут усе гаразд... То в чому ж річ?.. А річ у тому...»

— Чого ж ти не вмиваєшся? — спитав Бакланов, закінчивши хлюпатись і до червоного розтираючись брудним рушником.— Холодна вода. Добре!

«...А річ у тому, що я хворий і з кожним днем гірше володію собою»,— подумав Левінсон, сходячи до води.

Умившись, підперезавшись і відчувши на стегні звичну вагу маузера, він відчув, що все-таки відпочив за ніч.

«Що сталося з Метелицею?» Ця думка тепер цілком оволоділа ним.

Левінсон ніяк не міг уявити собі Метелицю, щоб той не рухався і взагалі не жив. Він завжди відчував до цієї людини невиразний потяг і не раз помічав, що йому приємно їхати поряд з ним, розмовляти або навіть просто дивитись на нього. Метелиця подобався йому не за якісь видатні суспільно корисні властивості, яких мав не так уже й багато і які набагато більше були властиві самому

Левінсонові, а за ту незвичайну фізичну чіпкість, тваринну, життєву силу, що була в ньому невичерпним джерелом і якої самому Левінсонові так бракувало. Коли він бачив перед собою його метку, завжди готову до дії постать або знав, що Метелиця перебуває десь тут поряд, він мимоволі забував про власну фізичну кволість, і йому здавалося, що він може бути таким самим міцним і невтомним, як Метелиця. Потай він навіть пишався тим, що керує такою людиною.

Думка про те, що Метелиця міг потрапити до рук ворога,— незважаючи на те, що сам Левінсон дедалі більше зміцнювався в ній,— погано прищеплювалася людям. Кожен стомлений партизан старанно й боязко гнав її від себе, як найостаннішу думку, що обіцяє саме лихо й муку, а тому, очевидно, аж ніяк неприйнятну. Навпаки, припущення днювального, що взводний нажерся й хропе десь у хаті,— хоч як це не схоже було на меткого й ретельного Метелицю,— набувало все більше прихильників. Багато хто одверто нарікали на підлоту і несвідомість Метелиці і набридали Левінсонові з вимогою негайно вирушити йому назустріч. І коли Левінсон, з особливою ретельністю виконавши всі буденні справи, зокрема, помінявши Мечикові коня, дав нарешті наказ вирушати,— в загоні так зраділи, наче з цим наказом насправді закінчилося лихо й поневірвання.

Вони їхали годину, другу, а взводний з хвацьким, чорним, як смола, чубом усе ще не з'являвся на дорозі. Вони проїхали ще стільки, а взводного все не було. І вже не тільки Левінсон, але й найзавзятіші задрісники

й огудники Метелиці почали сумніватися в щасливому завершенні його поїздки.

До тайгового узлісся загін підходив у сурій і значущій мовчанці.

XV. ТРИ СМЕРТІ

Метелиця опритомнів у великому темному сараї,— він лежав на голій вогкій землі, і перше його відчуття було відчуття цієї холодної земляної вогкості, що проймала тіло. Він одразу згадав усе, що з ним сталося. Удари, заподіяні йому, ще шуміли в голові, волосся зсохлося від крові,— він відчував цю засохлу кров на чолі й на щоках.

Перша більш-менш оформлена думка, яка спала йому, була про те, чи не можна втекти. Метелиця ніяк не міг повірити, що після всього, що він зазнав у житті, після всіх подвигів і удач, які супроводили його в кожній справі й прославили його ім'я серед людей,— він буде, врешті-решт, лежати й гнити, як і всі ці люди. Він обнишпорив увесь хлів, обмацав усі шпаринки, спробував навіть виламати двері — марні зусилля!.. Він нашттовхувався скрізь на мертво, холодне дерево, а щілини були такі безнадійно малі, що в них не проходив навіть погляд,— вони насилу пропустили тьмяне світло осіннього ранку.

Однак він нишпорив ще і ще, поки безвихідно, невблаганно не усвідомив, що цього разу йому справді не втекти. І коли він остаточно переконався в цьому, питання про власне життя і смерть нараз перестало цікавити

його. І всі його душевні й фізичні сили зосередились на тому — зовсім незначному з погляду його власного життя і смерті, але для нього тепер найважливішому, — питанні, яким чином він, Метелиця, про якого досі лунала тільки гучна й завзята слава, зможе показати тим людям, котрі вбиватимуть його, що він не боїться й зневажає їх.

Він не встиг ще обміркувати це, як за дверима почувлася метушня, зарипів засув і разом з сірим, тремтливим і кволим ранковим світлом до сараю увійшли двоє козаків із зброєю і в лампасах. Метелиця, розставивши ноги, примружившись, дивився на них.

Помітивши його, вони несміливо потупцялися коло дверей, — той, що був позаду, неспокійно зашморгав носом.

— Ходімо, землячок, — сказав нарешті передній беззлобно, навіть дещо винувато.

Метелиця, вперто нахиливши голову, виїшов надвір.

Через якийсь час він стояв перед знайомим йому чоловіком — у чорній папасі і в бурці — у тій самій кімнаті, в яку зазірав уночі з попівського саду. Тут-таки, підбравшись у кріслі, здивовано, несуворо поглядаючи на Метелицю, сидів вродливий, огрядний і добродушний офіцер, що його Метелиця вчора прийняв за начальника ескадрону. Тепер, роздивившись обох, він з якихось непомітних ознак зрозумів, що начальником якраз був не цей офіцер, а другий — у бурці.

— Можете йти, — уривчасто сказав цей другий, глянувши на козаків, що зупинилися біля дверей.

Вони, незграбно підштовхуючи один одного, забралися з кімнати.

— Що ти робив учора в саду? — швидко спитав він, спинившись перед Метелицею і дивлячись на нього своїм точним, неблимним поглядом.

Метелиця мовчки, глузливо дивився на нього, витримуючи його погляд, ледве ворущаючи оксамитовими чорними бровами і всім своїм виглядом показуючи, що, незалежно від того, які ставитимуть йому запитання і як примушуватимуть його відповідати на них, він не скаже нічого такого, що могло б задовольнити їх.

— Ти кинь ці дурниці,— знову сказав начальник, анітрохи не гніваючись і не підносячи голосу, але таким тоном, який показував, що він розуміє все, що коїться зараз в душі Метелиці.

— Та що ж марно говорити? — зневажливо посміхнувся взводний.

Начальник ескадрону кілька секунд вивчав його застигле рябе обличчя, вимашчене засохлою кров'ю.

— На віспу давно хворів? — спитав він.

— Що? — розгубився взводний. Він розгубився тому, що в запитанні начальника не відчувалося ні глуму, ні знуцання, а видно було, що він просто зацікавився його рябим обличчям. Однак, зрозумівши це, Метелиця розлютився ще дужче, ніж якби глузували і знущалися з нього: запитання начальника наче намагалося встановити можливість якихось людських стосунків між ними.

— Ти як — тутешній чи прибув звідкільсь?

— Кинь, ваше благородіє!.. — рішуче й гнівно сказав Метелиця, стиснувши кулаки й почервонівши і ледве стримуючись, аби не кинутись на нього. Він хотів ще щось додати, але думка, а чого б і справді не схопити зараз цього чорного чоловіка з таким бридко-спокійним, брезклим обличчям, у неохайній і бридкій рудуватій щетині і не задушити його? — ця думка раптом так яскраво опанувала його, що він, затнувшись на слові, зробив крок уперед, руки в нього здригнулись, рябе обличчя одразу сітніло.

— Ого! — вперше здивовано й голосно вигукнув цей чоловік, не відступивши, однак, і на крок і не зводячи очей з Метелиці.

Той нерішуче спинився, блиснувши очима. Тоді цей чоловік вийняв з кобури револьвер і помахав ним перед носом у Метелиці. Взводний опанував себе і, одвернувшись до вікна, застиг у зневажливій мовчанці. Після того, хоч скільки йому загрозували револьвером, обіцяючи найстрашніші карі в майбутньому, хоч скільки вмовляли правдиво розповісти про все, обіцяючи цілковиту волю, він не промовив жодного слова, навіть ні разу не подивився на тих, що питали.

В самому розгалі допиту тихенько прочинилися двері, і чиясь волохата голова з великими, зляканими й дурними очима просунулась у кімнату.

— Ага,— мовив начальник ескадрону.— Зібрались уже? Ну що ж, скажи хлопцям, щоб узiali цього молодця.

Ті самі двоє козаків пропустили Метелицю у двір і, показавши йому на відчинену хвіртку, пішли слідом за ним. Метелиця не

обертався, але відчував, що обидва офіцери теж ідуть позаду. Вони вийшли на церковний майдан. Там коло рубленої титаревої хати юрмився народ, оточений зусібіч кінними козаками.

Метелиці завжди здавалося, що він не любить і зневажає людей з усіма їхніми нудними й дріб'язковими турботами, з усім, що оточує їх. Він думав, що йому зовсім байдуже, як вони ставляться і що кажуть про нього, він ніколи не мав друзів і не намагався мати їх. Але разом з тим усе найзначніше й найважливіше з того, що він робив у житті, він, сам не помічаючи того, робив з а р а д и людей і для людей, щоб вони дивилися на нього, пишались й захоплювались ним і прославляли його. І тепер, коли підвів голову, раптом не тільки поглядом, але всім серцем охопив цю рухливу, строкату, тиху юрбу дядьків, хлопчаків, наляканих жінок у заплатах, дівчат у білих квітчастих хустках, метких верхівців з чубами, таких прикрашених, підтягнутих і чистеньких, як на дешевому малюнку,— їхні довгі живі тіні, що танцювали по траві, і навіть стародавні церковні бані над ними, обілляті осіннім сонцем, застигли в холодному небі.

«Оце так так!» — мало не вигукнув він, одразу весь розкрившись, зрадівши цьому всьому — живому, яскравому й бідному, що рухалось, дихало й світило навколо й тріпотіло в ньому. І він швидше й вільніше пішов уперед легким звіриним, що не тяжіє до землі, кроком, розхитуючись гнучким тілом, і кожна людина на майдані обернулася до нього і теж відчула, затамувавши подих, яка

звіряча й легка, як ця хода, сила живе в його гнучкому й жадібному тілі.

Він пройшов крізь натовп, дивлячись поверх нього, але відчуваючи його мовчазну зосереджену увагу, і зупинився коло ганку титаревої хати. Офіцери, випередивши його, зійшли на ганок.

— Сюди, сюди,— сказав начальник ескадрону, показавши йому місце поряд. Метелиця, разом переступивши східці, став поряд з ним.

Тепер його було добре видно всім — міцного і стрункого, чорнявого, у м'яких оленячих улах, в ростебнутій сорочці, підперезаній шворкою з рясними зеленими китицями, випущеними з-під фуфайки,— з далеким хижим блиском своїх летючих очей, що дивилися туди, де в сірому ранковому диму застигли величні хребти.

— Хто знає цього чоловіка? — спитав начальник, обводячи всіх гострим, пронизливим поглядом, затримуючись на мить то на одному, то на другому обличчі.

І кожен, на кому спинявся цей погляд, метушливо кліпаючи, опускав голову,— тільки жінки, не маючи сили одвести очей, дивились на нього німо й тупо, з лякливою і жадібною цікавістю.

— Н і х т о не знає? — перепитав начальник, глузливо підкресливши слово «ніхто», наче йому було відомо, що всі, навпаки, з н а ю т ь а б о п о в и н н і знати цього чоловіка.— Це ми зараз з'ясуємо. Нечитайло! — гукнув він, зробивши рух у той бік, де на буланому жеребці басував високий офіцер у довгій козацькій шинелі.

Юрба глухо захвилювалась, передні озирнулися назад,— хтось у чорному лейбику рішуче проштовхувався крізь натовп, нахиливши голову так, що видно було тільки його теплу хутрянну шапку.

— Пропустіть, пропустіть! — говорив він скоромовкою, розсуваючи юрбу однією рукою, а другою ведучи когось за собою.

Нарешті він проштовхався аж до ганку, і виявилось, що веде він худенького чорнявого хлопчину в довгому піджаку; хлопець боязко опирався й витріщав чорні очі то на Метелицю, то на начальника ескадрону. Юрба захвилювалась дужче, почувлися зітхання й стриманий жіночий гомін. Метелиця подивився вниз і раптом упізнав у чорнявому хлопчикові того самого пастушка — з наляканими очима, з тонкою, смішною дитячою шиєю,— якому він учора залишив свого коня.

Чоловік, що тримав його за руку, скинув шапку, оголивши плескату русяву голову з плямистою сивиною (наче його нерівно посолили), і, вклонившись начальникові, почав був:

— Ось тут пастушок у мене...

Але, певно, злякавшись, що його не слухатимуть, він нахилився до хлопчика і, показавши пальцем на Метелицю, спитав:

— Оцей, чи що?

Протягом кількох секунд пастушок і Метелиця дивились просто у вічі один одному: Метелиця — з удаваною байдужістю, пастушок — із страхом, співчуттям і жалем. Потім хлопчик перевів погляд на начальника ескадрону, затримався на ньому, на мить

ніби скам'янівши, затим — на чоловіка, що тримав його за руку й очікувально нахилився над ним,— зітхнув глибоко й важко і заперечливо похитав головою... Юрба, зацікавившись настільки, що чути було, як вовтузиться теля в повітці у церковного старости, трохи хитнулась і знову завмерла...

— Та ти не бійся, дурненький, не бійся,— з ласкавим тремтінням умовляв чоловік, сам перелякавшись і заметушившись, швидко тицяючи пальцем на Метелицю.— Хто ж тоді, як не він?.. Та ти влізнай, влізнай, не бі... а-а, гад!.. — із люттю урвав він раптом і щосили шарпнув хлопця за руку.— Та він, ваше благородіє, хто ж іще може бути,— заговорив він голосно, наче виправдуючись і понижено мнучи шанку.— Тільки боїться хлопець, а хто ж іще, коли в сідлі кінь і кобура в сумці... Наїхав учора на багаття. «Попаси,— каже,— коня мого»,— а сам у село; а хлопець-бо не дочекався та й пригнав коня, а кінь у сідлі, і кобура в сумці — хто ж іще може бути?..

— Хто наїхав? Яка кобура? — спитав начальник, марно силкуючись зрозуміти, про що йдеться. Чоловік, ще більше розгубившись, почав м'яти шанку і, знову збиваючись і плутаючись, розповів про те, як його пастух пригнав уранці чужого коня — осідланого і з револьверною кобурою в сумці.

— Он воно що,— сказав, розтягуючи слова, начальник ескадрону.— Таж він не ввізнає? — мовив, кивнувши на хлопчину.— А втім, давай його сюди — ми його допитаємо по-своєму...

Хлопчина, підштовхуваний ззаду, набли-

звився до ганку, не зважаючи, однак, зійти на нього. Офіцер збіг східцями, ухопив його за худі, тремтячі плечі і, притягнувши до себе, вп'явся в його круглі від жаху очі своїми — пронизливими й страшними.

— А-а... а! — раптом зайшовся хлопчина, закотивши очі.

— Та що ж це буде? — зітхнула, не витримавши, якась із жінок.

Тої миті чиєсь стрімке й гнучке тіло кинулося з ганку. Юрба сахнулася, сплеснувши багаторуки́м тулубом, — начальник ескадрону впав, збитий сильним поштовхом...

— Стріляйте в нього!.. Та що ж це таке? — закричав вродливий офіцер, безпорадно виставивши долоню, розгубившись і забувши, мабуть, що він сам уміє стріляти.

Кілька верхівців кинулось у юрбу, кінцями розкидаючи людей. Метелиця, налігши на ворога всім тілом, намагався схопити його за горло, але той звивався, як нетопир, розкинувши бурку, схожу на чорні крила, і судомно чіплявся рукою за пояс, намагаючись витягти револьвер. Нарешті йому вдалося розстебнути кобуру і майже в ту ж мить, як Метелиця схопив його за горло, він вистрелив у нього кілька разів поспіль...

Коли козаки, що наспіли, тягли Метелицю за ноги, він ще чіплявся за траву, скреготав зубами, намагаючись підняти голову, але вона безсило падала й волочилася по землі.

— Нечитайло! — кричав вродливий офіцер. — Зібрати ескадрон!.. Ви теж поїдете? — шанобливо запитав він начальника, уникаючи, однак, дивитись на нього.

— Так.

— Коня командирові!..

За півгодини козачий ескадрон при повному бойовому спорядженні виїхав із села й помчав угору тією дорогою, що нею минулої ночі їхав Метелиця.

Бакланов, що разом з усіма відчував великий неспокій, нарешті не витримав:

— Слухай, дай-но я вперед поїду,— сказав він Левінсонові.— Адже дідько його знає справді!..

Він пристрожив коня і навіть швидше, аніж сподівався, виїхав на узлісся, до порослого зимівника. Йому не треба було, однак, вилізати на дах — не далі як за півверсти спускалося з пагорба чоловік із п'ятдесят кінних. Він роздивився, що це були регулярники, по їхньому однаковому обмундируванню в жовтих плямах. Переборовши свою нетерплячку — швидше вернутись і попередити про небезпеку (Левінсон от-от міг з'явитися),— Бакланов затримався, сховавшись у кущі, аби перевірити, чи не виїдуть з-за пагорба нові зағони. Ніхто більше не з'явився; ескадрон їхав поволі, розладнавши ряди; з того, що посадка людей була збита, із того, як мотали головами, розігравши́ся, коні, видно було, що ескадрон їшов клусом.

Бакланов повернув назад і мало не наскочив на Левінсона, що виїжджав на узлісся. Він зробив знак спинитися.

— Багато? — запитав Левінсон, вислухавши його.

— Чоловік із п'ятдесят.

— Піхота?

— Ні, кінні...

— Кубрак, Дубов, спішитися! — тихо командував Левінсон.— Кубрак — на правий фланг, Дубов — на лівий. Я тобі дам!.. — зашипів він раптом, помітивши, що якийсь партизан з підв'язаною щогою звернув убік, заманюючи й інших.— На місце! — І він на-сварився на нього нагаєм.

Передавши Бакланову командування взводом Метелиці і наказавши йому залишатися тут, він зліз з коня сам і пішов попереду целу, трохи кульгаючи й розмахуючи маузером.

Не виходячи з кущів, він поклав цеп, а сам у супроводі одного партизана пробрався до зимівника. Ескадрон був зовсім близько. По жовтих околичках і лампасах Левінсон упізнав, що це були козаки. Він роздивився і командира в чорній бурці.

— Скажи, хай сюди повзуть,— шепнув він партизанові,— тільки нехай не встають, а то... Ну, чого дивишся? Хутко!.. — І він підштовхнув його, насупивши брови.

Хоч козаків було мало, Левінсон раптом відчув велике хвилювання, як у перший, давній, період своєї воєнної діяльності.

У своєму бойовому житті він розрізняв два періоди, нерозмежованих різкою смугою, але відмінних для нього за тими відчуттями, яких він сам у них зазнав.

Спочатку, коли він, не маючи жодної військової підготовки, навіть не вмючи стріляти, змушений був командувати масами людей, він відчував, що в дійсності він не командує, а всі події розгортаються незалежно від нього, від його волі. Не тому, що він нечесно виконував свій обов'язок.— ні, він намагався

дати якнайбільше з того, що міг,— і не тому, що він думав, ніби окремій людині не дано впливати на події, в яких беруть участь маси людей,— ні, він вважав такий погляд найгіршим виявом лицемірства, що приховує власну кволість таких людей, тобто брак у них волі до дії,— а тому, що в цей перший недовгий період його воєнної діяльності майже всі його душевні сили йшли на те, аби перемогти й приховати від людей страх за себе, який він мимоволі зазнавав у бою.

Однак він дуже швидко звик до обстановки і досяг такого стану, коли страх за власне життя перестав заважати йому розпоряджатися життям інших. І в цей, другий, період він дістав змогу керувати подіями тим повніше й успішніше, чим ясніше і правильніше він міг промацати їхній справжній хід і співвідношення сил і людей у них.

Але тепер він знову дуже хвилювався і відчував, що це якось пов'язано з його новим станом, з усіма його думками про себе, про смерть Метелиці.

Поки підповзав цей, що розкинувся по кущах, він усе ж таки опанував себе, і його маленька зібрана постать з упевненими й точними рухами знову постала перед людьми, як втілення якогось несхибного плану, що в нього люди вірили за звичкою та внутрішньою потребою.

Ескадрон уже так наблизився, що чути було кінський тупіт і стриману мову вершників,— можна було роздивитися навіть окремі обличчя. Левінсон бачив їхній вираз — особливо в одного вродливого й огрядного офіцера, який щойно виїхав наперед з люлькою

в зубах і який дуже погано тримався в сідлі.

«От катюга, мабуть,— подумав Левінсон, затримавши на ньому погляд і мимоволі наділяючи цього вродливого офіцера всіма жахливими якостями, які звичайно приписуються ворогові.— Але як у мене калатає серце!.. Чи вже стріляти? Стріляти?.. Ні, біля тієї берези з обдертою корою... Але чого ж він так погано тримається?.. Адже ж це нело...»

— Взво-од!.. — враз закричав він тонким протяжним голосом (саме в цю мить ескадрон доїхав до берези з обдертою корою).— Плі!..

Вродливий офіцер, почувши перші звуки його голосу, здивовано підвів голову. Але ту ж мить кашкет злетів з його голови, і обличчя його набуло неймовірно зляканого й безпорадного виразу.

— Плі!.. — знову крикнув Левінсон і вистрелив сам, намагаючись поцілити у вродливого офіцера.

Ескадрон збився; багато хто попадав на землю, але вродливий офіцер залишився в сідлі, кінь, вищиривши зуби, задкував під ним. Протягом кількох секунд розгублені люди й коні, що ставали дибки, билися в одному місці, кричали щось нечутне через постріли. Потім з цього безладдя вирвався один вершник, у чорній папасі і в бурці, і затанцював перед ескадроном, стримуючи коня напруженим рухом, розмахуючи шаблею. Решта, очевидно, погано підкорялися йому,— деякі вже мчали геть, шмагаючи коней; весь ескадрон кинувся за ними. Партизани посхоплювалися з місць, найзаповзятіші побігли навздогін, стріляючи на ходу.

— Коней!.. — закричав Левінсон.— Бакланов, сюди!.. По конях!..

Бакланов з лютим, перекошеним обличчям промчав повз, витягшись усім тілом, відкинувши донизу руку з шаблею, що блищала, як слюда,— за ним з брязканням і гиканням мчав взвод Метелиці, ошкірившись зброєю.

Мечик, захоплений загальним потоком, мчав у центрі цієї лавини. Він не тільки не відчував страху, але навіть втратив завжди властиву йому здатність визначати власні думки і вчинки й розцінювати їх збоку,— він лише бачив перед собою чиюсь знайому спину з чубатою головою, відчував, що Нивка не відстає від неї, що ворог тікає, і разом з усіма на совість старався наздогнати ворога і не відстати від знайомої спини.

Козачий ескадрон сховався в березовому гаї. За якийсь час звідти почулися рясні рушничні постріли, але загін і далі мчав, не тільки не уповільнюючи бігу, а ще дужче запалюючись і збуджуючись від пострілів.

Раптом волохатий жеребець, що мчав поперед Мечика, ткнувся мордою в землю, і знайома спина з чубатою головою полетіла вперед, витягши руки. Мечик разом з іншими обминув щось велике й чорне, що борсалось на землі.

Не бачачи більше знайомої спини, він уп'явся очима в гай, що навалюно насувався на нього... Маленька бородата постать на вороному жеребці, яка щось кричала і показувала шаблею, на одну мить майнула перед очима... Кілька вершників, що мчали поряд, раптом звернули ліворуч, але Мечик, не збагнув-

ши, в чому річ, мчав, як і перше, поки не влетів у гай і мало не розбився об стовбури, роздряпавши собі обличчя об голе гілля. Він на силу стримав Нивку, що несамовито рвалася через кущі.

Він був сам — у м'якій березовій тиші, в золоті листя і трав...

Ту ж мить йому здалося, що гай кишить козаками. Він аж скрикнув і нетямлячись кинувся назад, не звертаючи уваги, що гостре колюче віття шмагає його по обличчю...

Коли він знову виїхав у поле, загону не було. Кроків за двісті від нього лежав убитий кінь із збитим сідлом. Коло нього, підібгавши ноги, безнадійно обхопивши руками коліна, притиснуті до грудей, не рухаючись, сидів чоловік. Це був Морозко.

Мечик, засоромившись свого страху, підїхав до нього.

Мишко лежав на боці, оциривши зуби, вирячивши великі, осклілі очі, зігнувши передні ноги з гострими копитами, наче він і мертвий збирався мчати. Морозко дивився повз нього блискучими, сухими, невидючими очима.

— Морозко... — тихо покликав Мечик, зупинившись проти нього і раптом словнюючись сльозливим добрим жалем до нього і до цього мертвого коня.

Морозко не ворухнувся. Кілька хвилин вони залишались так, не мовивши й слова, не рухаючися. Потім Морозко зітхнув, повільно розімкнув руки, став на коліна і, як і перше, не дивлячись на Мечика, почав відстібувати сідло. Мечик, не наважуючись більше говорити, мовчки стежив за ним.

Морозко розпустив попруги — одна з них була розірвана, — він уважно оглянув розірваний, замащений кров'ю ремінчик, покрутив у руці й кинув його. Потім, крекчучи, закинув на спину сідло й пішов у напрямку гаю, зігнувшись і незграбно ступаючи кривими ногами.

— Давай я одвезу, або, хочеш, сідай сам — я пішки піду! — гукнув Мечик.

Морозко не обернувся, тільки ще нижче схилився під вагою сідла.

Мечик, чомусь намагаючись більше не потрапляти йому на очі, зробив великий гак ліворуч і, коли об'їхав гай, побачив неподалік село, що розкинулося впоперек долини. В широкій низині, праворуч од нього, — аж до самого хребта, що відвернувся вбік і загубився в каламутно-сірій даліні, — виднівся ліс. Небо — таке ясне зранку — зараз зависало низьке й невеселе, — сонце ледь проступало.

Кроків за п'ятдесят лежало кілька зарубаних козаків. Один був ще живий, — він насилу підводився на руках і знову падав і стогнав. Мечик далеко об'їхав його, намагаючись не чути стогонів. З села, назустріч йому, їхало кілька кінних партизанів.

— У Морозка коня вбили... — сказав Мечик, коли вони порівнялися з ним.

Ніхто не відповів йому. Один обвів його підозрілим поглядом, немов хотів спитати: «А ти де був, коли ми тут билися?» Мечик, знітившись, поїхав далі. Він був словнений найгірших передчуттів...

Коли в'їхав у село, багато хто з загону вже розійшлися по квартирах, решта юрмилися

біля великої п'ятистінної хати з високими різьбленими вікнами. Левінсон, стоячи на ганку у збитій набакир шапці, літний і запо-рошений, віддавав накази. Мечик зліз з коня біля огорожі, де стояли коні.

— Звідки бог приніс? — глузливо спитав ройовий.— По гриби ходив, чи що?

— Ні, я відбився,— сказав Мечик. Йому було тепер байдуже, що про нього подумают, але за звичкою він виправдувався.— Я в гай потрапив, ви, здається, там ліворуч завернули?

— Ліворуч, ліворуч! — радісно підтвердив один білявенький партизанчик, з наївними ямочками і півнячим задерикуватим чубчиком на маківці.— Я кричав до тебе, та ти не чув, певно... — І він захоплено подивився на Мечика, мабуть, із задоволенням згадуючи всі подробиці діла. Мечик, прив'язавши коня, сів поряд з ним.

З провулка вийшов Кубрак у супроводі цілого гурту дядьків,— вони вели двох із скрученими ззаду руками. Один був у чорній жилетці і з незграбною, наче плескатою головою в нерівномірній сивині,— він дуже тремтів і просився. Другий — кволий попик у подертій рясі, крізь яку видно було його пом'яті штанці з одвислою матнею. Мечик помітив, що до пояса в Кубрака причеплено срібний ланцюжок — мабуть, від хреста.

— Оцей, так? — бліднучи, спитав Левінсон, показавши пальцем на чоловіка в жилетці, коли вони підійшли до ганку.

— Він... авжеж, він!.. — загули дядьки.

— Отака мерзота,— сказав Левінсон, звертаючись до Сташинського, що сидів поруч

на поруччях,— а Метелиці вже не воскресити... — Він раптом часто закліпав, одвернувся й кілька секунд мовчки дивився в далечінь, намагаючись відірватися від спогадів про Метелицю.

— Товариші! любі!.. — плакав арештований, дивлячись то на дядків, то на Левінсона собачими відданими очима.— Та невже ж я з доброї волі?.. Господи... Товариші, любі...

Ніхто не слухав його. Дядьки одверталися.

— Та що вже там: уся громада бачила, як ти пастушка силував,— суворо сказав один, обвівши його байдужим поглядом.

— Сам винен... — підтвердив другий і, знітившись, сховав голову.

— Розстріляти його,— холодно сказав Левінсон.— Тільки одведіть далі.

— А з попом як? — спитав Кубрак.— Теж — сука... Офіцерню годував.

— Пустіть його, дідько з ним!

Юрба, до якої приєдналося й багато партизанів, ринула услід за Кубраком, що потяг чоловіка в жилетці. Той опирався, дригав ногами й плакав, посмикуючись нижньою щелепою.

Чиж, у кашкеті, вимашченому чимось негарним, але з неприховано переможним виглядом, підійшов до Мечика.

— Он де ти! — сказав він радісно і гордо.— Ач, як тебе розмалювало! Ходімо по жерти кудись... Тепер вони його оброблять... — багатозначно протяг він і свиснув.

У хаті, куди їх пустили пообідати, було на-смічено і душно, пахло хлібом і шатковою капустою. Весь куток коло печі було закидано брудними капустяними качанами. Чиж,

запахуючись хлібом і борщем, не вмовкаючи розповідав про свої доблесті й раз по раз поглядав з-під брів на тоненьку дівчину з довгими косами, що подавала їм. Вона ніяковіла й раділа. Мечик намагався слухати, але весь час насторожувався й здригався від кожного стуку.

— ...Він як обернеться — та на мене... — репетував Чиж, давлячись і плямкаючи.— Тут я його — рраз!..

У цю мить дзенькнули шибки і пролунав далекий залп. Мечик, здригнувшись, випустив ложку і зблід.

— Та коли ж усе це скінчиться!.. — вигукнув він у розпачі і, затуливши обличчя руками, вийшов з хати.

«...Вони вбили його, цього чоловіка в жилетці,— подумав він, лежачи десь у кушах, уткнувшись обличчям у комір шинелі,— він навіть не пам'ятав, як забрався сюди.— Вони вб'ють і мене, рано чи пізно... Але я й так не живу — я наче вмер: я не побачу більше рідних мені людей і цієї милої дівчинки з світлим кучериками, портрет якої я подер на дрібні кланті... А він, напевно, плакав, бідний чоловік у жилетці... Боже, навіщо я подер її? І невже я ніколи не повернуся до неї? Який я нещасний!..»

Уже вечоріло, коли він вийшов з кушів з сухими очима, з виразом страждання на обличчі. Десь зовсім поруч лунали п'яні голоси, грала гармошка. Він зустрів коло воріт тоненьку дівчину з довгими косами,— вона несла воду на коромислі, зігнувшись, як лозинка.

— Ох, і гуляє ваш один з хлопцями з нашими,— сказала вона, піднявши темні вії, і

посміхнулась.— Он як... чуєте? — І в такт шпаркій музиці, що линула з-за рогу, вона похитала своєю милою голівкою. Відра теж хитнулися, хлюпнувши водою, дівчина засомила і шмигнула у хвіртку.

А ми самі, каторжани,
Того до-ожидалися-а... —

розливавсь чийсь п'яний і дуже знайомий Мечикові голос. Мечик виглянув за ріг і побачив Морозка з гармошкою і з розкудланим чубом, що звис йому на очі і прилип до його червоного, пітного обличчя.

Морозко йшов посеред вулиці цинічним перехильцем, виставивши вперед і розтягаючи гармошку з таким — від щирого серця — виразом, наче він лихословив і тут-таки кається; за ним ішов гурт таких самих п'яних парубків, без поясів і шапок. Обабіч, з криком збиваючи куряву, бігли босі хлоп'ята, безжалісні й меткі, мов чортенята.

— А-а... Друг мій люб'язний!.. — з п'яним лицемірним захватом закричав Морозко, побачивши Мечика.— Куди ж ти? Куди? Не бійся — бити не будемо... Випий з нами... Ах, душа з тебе геть — разом гинути будемо!..

Вони всім гуртом оточили Мечика, обнімали його, схилили до нього свої добрі п'яні обличчя, дихаючи на нього горілчанним перегаром, хтось тицяв йому в руки пляшку й надгризений огірок.

— Ні, ні, я не п'ю,— казав Мечик, вириваючись,— я не хочу пити...

— Пий, душа з тебе геть! — кричав Морозко, мало не плачучи від веселої нестями.—

Ах, панахида... в кров... в три-господа!.. Разом гинути!

— Тільки трошки, будь ласка, адже я не п'ю,— сказав Мечик, поступаючись.

Він зробив кілька ковтків. Морозко, розтягнувши гармошку, заспівав хрипким голосом, хлопці підхопили.

— Ходімо з нами,— сказав один, узявши Мечика під руку.— «...А я жи-иву тут-ута...» — прогугнявив він якийсь навмання вихоплений рядок і притулився до Мечика неголеною щокою.

І вони пішли вздовж вулиці, жартуючи і зашпортовуючись, полохаючи собак, проклинаючи до самого неба, що нависло над ними беззорною банею, себе, своїх рідних, близьких, цю непевну, важку землю.

XVI. ТРЯСОВИНА

Варя, яка в атаці не брала участі (вона залишилась у тайзі з господарчою частиною), приїхала в село, коли вже всі розійшлися по хатах. Вона помітила, що захват квартир відбувся безладно, сам собою: взводи перемішались, ніхто не знав, хто де перебуває, командирів не слухалися,— загін розпався на окремі, не залежні одна від одної частини.

Їй трапився дорогою до села труп убитого Морозчиного коня, але ніхто не міг їй певно сказати, що сталося з Морозком. Одні казали, що його вбито,— вони бачили це на власні очі; інші — що його тільки поранено; ще інші, нічого не знаючи про Морозка, з пер-

ших же слів починали радіти з того щасливого випадку, що самі залишилися живими. І все це, разом узятє, тільки підсилювало той стан занепаду та безнадійної туги, в якому перебувала Варя від часу її невдалої спроби помиритися з Мечиком.

Намучившись і натерпівшись від постійних чіплянь, від голоду, від власних думок і гризоти, не маючи більше сили триматися в сідлі, мало не плачучи, вона відшукала на решті Дубова — першу людину, що справді зраділа й посміхнулася їй суворою співчутливою усмішкою.

І коли вона побачила його постаріле, на-суплене обличчя з густими і чорними вусами, що звисали донизу, і всі інші знайомі, любі, грубі обличчя, також посірілі, поцятковані навіки вугільною пилюкою, серце в неї здригнулося від солодкого й тужного суму, любові до них, жалю до себе: вони нагадали їй ті молоді дні, коли вона, гарна й наївна дівчина з пишними косами, з великими й сумними очима, котила вагонетки темними сльозавими штреками і танцювала на вечірках, і вони так само оточували її тоді, ці ж обличчя, такі смішні й прагнучі.

Відтоді, як посварилася з Морозком, вона якось зовсім одірвалася від них, а тим часом це були єдині близькі їй люди, шахтарі-корінники, котрі колись жили й працювали поряд і залицялися до неї. «Як давно я їх не бачила, я геть забула про них...» Ах, любі мої товаришочки!..» — подумала вона з любов'ю і каяттям, і в неї так солодко защеміло в скронях, що вона ледве стрималася від сліз.

Лише одному Дубову пощастило цього разу розмістити взвод у порядку по сусідніх хатах. Його люди вартували за селом, допомагали Левінсонові запасатися харчами. У цей день якось одразу виявилось те, що було приховано в загальному піднесенні, в однакових для всіх буднях,— що весь загін тримається переважно на взводі Дубова.

Варя довідалася від хлопців, що Морозко живий і навіть не поранений. Їй показали його нового коня, якого відбили у білих. Це був високий, гнідий, тонконогий жеребець з коротко підстриженою гривною і тонкою шиєю, через що він мав дуже непевний, зрадницький вигляд — його вже й охрестили «Іудою».

«Значить, він живий... — думала Варя, не уважливо дивлячись на жеребця.— Що ж, я рада...»

По обіді, коли вона, залізши в сінник, лежала сама на запашному сіні, прислухаючись крізь сон, чи не лізе до неї хтось за старою дружбаю,— вона знову з лагідним, сонним і теплим почуттям згадала, що Морозко живий, і заснула з цією думкою.

Прокинулась вона раптово,— у великій тривозі, з похололими руками. Ніч, суцільна, рухлива в п'яті, дивилася під дах. Холодний вітер ворушив сіно, стукав гіллям, шелестів листям у садку...

«Боже мій, де ж Морозко? де всі? — з тремтінням подумала Варя.— Невже я знову зосталася сама, як билинка,— тут, у цій чорній ямі?..» Вона з гарячковою квалливістю й тремтінням, не потрапляючи в рукава, наділа шинель і швидко злізла з сінника.

Коло воріт бовванів силует днювального.

— Це хто днювалить? — спитала вона, підходячи ближче.— Кость?.. Морозко вернувся, не знаєш?

— Виходить, ти на сіннику спала? — сказав Кость з досадою й розчаруванням.— От не знав!.. Морозка не жди — загуляв у дим: по коню поминки справляє... Холодно, еге ж? Дай сірника...

Вона витягла сірники,— він запалив, задуливши вогонь великими долонями, потім освітив її:

— А ти змарніла, молоденька... — і посмінувся.

— Візьми їх собі... — Вона підняла комір і вийшла за ворота.

— Куди ти?

— Піду шукати його!

— Морозка?.. Здорово!.. Може, я його заміню?

— Ні, навряд...

— Це ж відколи так?

Вона не відповіла. «Ну — наська дівка»,— подумав днювальний.

Було так темно, що Варя ледве бачила дорогу. Почав накрапати дощик. Сади шуміли все тривожніше й глухіше. Десь під тином жалібно скавчало змерзле цуценя. Варя навпомацки знайшла його й сунула за пазуху, під шинель — воно дуже тремтіло й тицялося мордою. Коло однієї хати їй трапився днювальний Кубрака,— вона спитала, чи не знає він, де гуляє Морозко. Днювальний направив її до церкви. Вона обійшла з півсела без усякої користі і, вкрай стурбована, повернула назад.

Вона так часто звертала з одного провулка в інший, що забула дорогу, і тепер ішла навмання; майже не думаючи про мету своїх блукань; тільки міцніше притискала до грудей цуценя, яке трохи відігрілося. Минуло, мабуть, не менш години, поки вона потрапила на вулицю, що вела до будинку. Вона звернула на неї, хапаючись вільною рукою за тин, аби не посковзнутись, і, зробивши кілька кроків, мало не наступила на Морозка.

Він лежав на животі, головою до тину, підклавши під голову руки, і ледь чутно стогнав,— мабуть, він щойно блював. Варя не так упізнала його, як відчула, що це він,— не вперше вона заставала його в такому стані.

— Ваню! — поклікала вона, присівши навпочіпки й поклавши йому на плече свою м'яку й добру долоню.— Ти чого тут лежиш? Погано тобі, га?

Він підвів голову, і вона побачила його змучене, опухле, бліде обличчя. Їй стало жаль його — він здавався таким кволим і маленьким. Впізнавши її, він криво посміхнувся і, уважно стежачи за правильністю своїх рухів, сів, притулившись до тину, й простяг ноги.

— А-а... це ви?.. М-моє вам шанування... — пробелькотів він кволим голосом, намагаючись, однак, перейти на тон розв'язного благополуччя.— М-моє вам шанування, товариш... Морозова...

— Ходімо зі мною, Ваню,— вона взяла його за руку.— Чи ти, може, не маєш сили?.. Зажди, зараз усе влаштуємо, я достукаюсь... — І вона рішуче схопилася з наміром попроситися в сусідню хату. Вона й секунди

не вагалася, чи зручно глупої ночі стукати до незнайомих людей і що можуть про неї саму подумати, коли вона ввійде в хату з п'яним чоловіком,— вона ніколи не звертала уваги на такі речі.

Але Морозко раптом злякано замотав головою й захрипів:

— Ні-ні-ні... Я тобі достукаюсь!.. Тихше! — І він помахав кулаками коло своїх скронь. Йй навіть здалося, що він протверезів з переляку.— Тут Гончаренко стоїть, хіба не знаєш?.. Та як же м-можна...

— Ну то й що, як Гончаренко? Подумаєш — пан...

— Н-ні, ти не знаєш,— він болісно скривився й схопився за голову,— ти ж не знаєш — навіщо ж?.. Адже він мене за людину, а я... ну, як же? Ні-і, хіба ж можна...

— І що ти верзеш, любий ти мій,— сказала вона, знову сівши навпочілки поруч із ним.— Дивись, дощик іде, вогко, завтра в похід іти, ходімо, любий...

— Ні, я пропав,— сказав він якось уже зовсім сумно й тверезо.— Ну, що я тепер, хто я, навіщо,— подумайте, люди?.. — І раптом він жалібно повів навкруги своїми опухлими, повними сліз очима.

Тоді вона обняла його вільною рукою і, майже торкаючись губами його вій, зашепотіла йому ніжно й пестливо, як дитині:

— Ну, чого ти журишся? І чого тобі може бути погано?.. Коня жалко, га? Так там уже іншого добули,— такий гарний коник... Ну, не журися, любий, не плач,— дивись, якого я песика знайшла, дивись, який цуцик! — І вона, відгорнувши комір шинелі, показала

йому сонне клапоухе цуценя. Вона була так зворушена, що не тільки її голос, але й уся вона ніби джеркотіла і воркотіла від доброти.

— У-у, цуцик! — мовив Морозко з п'яною ніжністю і вхопив його за вуха.— Де ти його?.. К-кусається, стерво...

— Ну от, бачиш?.. Ходімо, любий...

Йй удалося підвести його, і так, умовляючи та відвертаючи від поганих думок, вона повела його до будинку, і він уже не опирався, а вірив їй.

За всю дорогу він жодного разу не нагадав їй про Мечика, і вона теж не згадала про нього, начебто й не було між ними ніякого Мечика. Потім Морозко насупився і зовсім замовк: він помітно тверезішав.

Так вони дійшли до тієї хати, де стояв Дубов.

Морозко, вхопившись за щаблі драбини, намагався вилізти на сінник, але ноги не корилися йому.

— Може, допомогти? — спитала Варя.

— Ні, я сам, дурепю! — відповів він грубо й збентежено.

— Ну, тоді прощавай!..

Він відпустив драбину і злякано подивився на неї:

— Як то «прощавай»?

— Та вже як-небудь.— Вона засміялась удавано й сумно.

Він раптом ступив до неї і, незграбно обійнявши, притулився до її обличчя своєю невмілою щокою. Вона відчула, що йому хочеться поцілувати її, і йому справді хотілося, але він посоромився, бо хлопці на руднику рідко голубили дівчат, а тільки сходилися з ними;

за все спільне життя він поцілував її лише один раз — у день їхнього весілля, — коли був дуже п'яний і сусіди кричали «гірко».

«...От і кінець, і все пішло по-старому, ніби й не було нічого, — думала Варя з сумним, тоскним почуттям, коли Морозко, вдовольнившись, заснув, притулившись до її плеча. — Знову старою стежкою, ту саму лямку — і все до одного місця... Але, боже ж мій, як мало в тому радості!»

Вона повернулася спиною до Морозка, заплющивши очі й по-сирітському підібгавши ноги, але їй так і не вдалося заснути... Далеко за селом, з того боку, де починався Хауніхедзький волосний шлях і де стояли вартові, — пролунало три сигнальні постріли... Варя розбудила Морозка, і — тільки він підвів свою розкошлану голову, — знову гахнули за селом вартові бердани, і зразу ж у відповідь їм, розтинаючи нічну пітьму й тишу, полився, завив, зататакав вовчий кулеметний дріб...

Морозко похмуро махнув рукою і слідом за Варєю поліз із сінника. Дощу вже не було, але вітер подужчав, — десь грюкала віконниця, і мокре жовте листя кружляло в пітьмі. У хатах світили. Днювальний, кричучи, бігав по вулиці й стукав у вікна.

За ті кілька хвилин, поки добрався до стайні й вивів свого Іуду, Морозко пережив усе, що сталося з ним учора. Серце його стиснулося, коли він уявив собі мертвого Мишка з осклілими очима і пригадав раптом, з огидою і страхом, усю свою вчорашню негідну поведінку: він, п'яний, ходив вулицями, і всі бачили його, п'яного партизана, він горлав

на всю глотку сороміцькі пісні. З ним був Мечик, його ворог,— вони гуляли запанібрата, і він, Морозко, присягався йому в любові, просив у нього пробачення — в чому? за віщо?.. Він відчував тепер усю нестерпну фальш цих своїх вчинків. Що скаже Левінсон? І хіба можна, справді, повернутися на очі Гончаренкові після такого бешкетування?

Більшість його товаришів уже сідлали коней і виводили їх за ворота, а в нього все було несправне: сідло — без попруги, гвинтівка залишилась у хаті в Гончаренка.

— Тимофію, друже, виручи!.. — жалібним голосом, мало не плачучи, благав він, забачивши Дубова, що біг через двір.— Дай мені запасну попругу — в тебе є, я бачив...

— Що?! — заревів Дубов.— А де ти раніше був?! — Несамовито лаючись і розштовхуючи коней так, що вони ставали дибки, він поліз до свого коня по попругу.— На!.. — гнівно сказав він, трохи переходя підходячи до Морозка, і раптом що є сили оперезав його попругою по спині.

«Звичайно, тепер він може бити мене, я цього заслужив»,— подумав Морозко і навіть не огризнувся — він не відчув болю. Але світ зробився для нього ще похмуріший. І ці постріли, що тріскотіли в пільмі, цей морок, доля, що чекала його за цариною,— здалися йому справедливою карою за все, що він вчинив за життя.

Поки збирався і шикувався взвод, стрілянина розгорілася півколом аж до річки, загули бомбомети, і деренчливі блискучі риби звилися за селом. Бакланов, у підперезаній

шинелі, з револьвером у руці, підбіг до воріт,— кричав:

— Злізти з коней!.. Вишикуватися в одну шеренгу!.. Чоловік із двадцять залишиш біля коней,— сказав він Дубову.

— За мною! Бігом!.. — гукнув він через кілька хвилин і кинувся кудись у пільму; за ним, на ходу застібаючи шинелі, розстібаючи патронташі, побіг цел.

Дорогою вони зустріли вартових, котрі тікали.

— Їх там сила-силенна! — кричали ті, панічно вимахуючи руками.

Гримнув гарматний залп; снаряди вибухнули в центрі села, на мить осяявши клаптик неба, похилену дзвіницю, попівський сад, що блищав у росі. Потім небо стало ще темнішим. Снаряди вибухали тепер один за одним з короткими, рівними проміжками. Десь край села зайнялося полум'я — загорівся стіг або хата.

Бакланов мусив затримати ворога доти, доки Левінсон встигне зібрати загін, розкиданий по всьому селу. Але Бакланову не вдалося навіть підвести взвод до вигону: він побачив під спалахами бомб ворожі лави, що бігли йому назустріч. З напрямку стрілянини і свисту куль він зрозумів, що ворог обійшов їх з лівого флангу, від річки, і, мабуть, ось-ось увійде в село з того краю.

Взвод почав відстрілюватися, відступаючи навскоси, в правий кут, перебігаючи ланками, лавіруючи по провулках, садках, городах. Бакланов прислухався до перестрілки коло річки,— вона посувалася до центру,— певно, той край був тепер захоплений

ворогом. Раптом від головного шляху із страшеним вереском промчала ворожа кіннота, видно було, як навально лилась по вулиці темна, громохка, багатоголова лава людей і коней.

Вже не думаючи про те, аби затримати ворога, Бакланов разом із взводом, що втратив чоловік із десять, побіг незайнятим клином у напрямі до лісу. І майже коло самого спуску в улоговину, де тягся останній ряд хат, вони наштовхнулися на загін на чолі з Левінсоном, що дожидався їх. Загін помітно порідшав.

— Ось вони,— з полегшенням промовив Левінсон.— Швидше по конях!

Вони скочили на коней і щодуху помчали до лісу, що чорнів у низовині. Очевидно, їх помітили — кулемети заторохкотіли вслід, і зразу над головами заспівали нічні свинцеві джмелі. Вогняно-деренчливі рибини знову затріпотіли в небі. Вони ринули з висоти, розпустивши осяйні хвости, і з голосним шипінням устромлялися в землю коло кінських ніг. Коні сахалися, роззявляючи криваві гарячі пащі, і кричали, як жінки,— загін змикався, залишивши позаду тіла, що ворухились.

Озираючись назад, Левінсон бачив величезну заграву, що палахкотіла над селом,— горів цілий куток,— на тлі цієї заграви метушилися поодиноці і групами чорні вогняноликі постаті людей.

Сташинський, що мчав поруч, раптом перекинувся з коня і кілька секунд волочився за ним, зачепившись ногою за стремено, потім він упав, а кінь мчав далі, і весь загін

об'їхав це місце, не наважуючись топтати мертве тіло.

— Левінсон, гляди! — збуджено гукнув Бакланов і показав рукою праворуч.

Загін уже був у самій низовині і швидко наближався до лісу, а згори, перетинаючи лінію чорного поля і неба, йому навперейми мчала ворожа кіннота. Коні, витягнувши чорні голови, і вершники, зігнувшись над ними, з'являлися на мить на яснішому тлі неба й зараз же зникали в п'їтїмі, з'їжджаючи сюди, в низовину.

— Швидше!.. Швидше!.. — кричав Левінсон, раз у раз озираючись і приostroжуючи жеребця.

Нарешті вони досягли узлісся й спішилися. Бакланов із взводом Дубова знову залишився прикривати відступ, а решта кинулись у ліс, ведучи за поводи коней.

У лісі було спокійніше і глухіше: скрегіт кулеметів, рушнична тріскотнява, гарматні залпи залишилися позаду і здавалися вже чимось стороннім, вони наче не порушували лісової тиші. Тільки чути було іноді, як десь у глибині, ламаючи дерева, з гуркотом падають снаряди. В інших місцях заграва, пробившись в гущавінь, кидала на зємлю й на стовбури дерев похмурі, мідні, темні по краях відблиски, і видно було вогкий, наче скривавлений мох, що огортав стовбури.

Левінсон передав свого коня Юхимкові і пропустив уперед Кубрака, вказавши йому, в якому напрямку йти (він вибрав цей напрямок тільки тому, що мусив дати загонові якийсь напрямок, а сам став осторонь, аби подивитися, скільки ж у нього залишилося людей.

Вони проходили повз нього, ці люди,— пригнічені, мокрі й люті, важко згинаючи коліна й напружено вдивляючись у темряву; під ногами в них хлюпотіла вода. Іноді коні провалювались по черево — ґрунт був дуже драглистий.

Особливо важко доводилось коноводам із взводу Дубова, вони вели по троє коней, тільки Варя вела двох — свого і Морозчиного. А за всією цією низкою змучених людей тягся тайгою брудний, сморідний, покручений слід, наче тут проповз якийсь смердючий нечистий плазун.

Левінсон, кульгаючи на обидві ноги, пішов позад усіх. Раптом загін спинився...

— Що там трапилося? — спитав він.

— Не знаю,— відповів партизан, що йшов попереду.— Це був Мечик.

— А ти дізнайся по цепу...

Через якийсь час повернулася відповідь, повторена десятками побілілих тремтячих вуст:

— Далі йти нема куди, трясовина...

Левінсон, перемагаючи раптове тремтіння в ногах, побіг до Кубрака. Ледве він зник за деревами, як уся маса людей одринула назад і заметалася на всі боки, але скрізь, перегороджуючи дорогу, тяглося грузьке, темне, непрохідне болото. Тільки один шлях вів звідси,— це був пройдений ними шлях туди, де мужньо бився шахтарський взвод. Але стрілянина, яка лунала з узлісся, вже не здавалася чимось стороннім, вона мала тепер найбезпосередніший стосунок до них, тепер вона начебто навіть наближалась до них, ця стрілянина.

Людей опанував розпач і гнів. Вони шукали винуватця свого нещастя,— звичайно ж, це був Левінсон!.. Якби вони могли зараз бачити його всі разом, вони б накинулись на нього з усією силою свого страху,— нехай він виводить їх звідси, коли зумів їх завести!..

І раптом він справді з'явився серед них, у самому центрі людської мішанини, піднісши в руці засвічений смолоскип, що освітлював його мертвотно-блїде бородате обличчя із зціпленими зубами, з великими палючими круглими очима, якими він швидко перебігав з одного обличчя на інше. І в тиші, яка запала і в яку вривалися тільки звуки смертельної гри, що розігралася т а м , на узліссі, його нервовий, тонкий, різкий, захриплий голос пролунав чутно для всіх:

— Хто там порушує лави?.. Назад!.. Тільки дівчаткам можна впадати в паніку... Мовчати! — вереснув він раптом, по-вовчому клацнувши зубами, вихопивши маузера, і вигуки протесту враз завмерли на вустах.— Слухати моєї команди! Ми будемо г а т и т и болото — іншого виходу в нас немає... Борисов (це був новий командир 3-го взводу), залиш коноводів і йти на підмогу Бакланову! Скажи йому, щоб тримався доти, доки не дам наказу відступати... Кубрак! Виділи трое чоловік для зв'язку з Баклановим... Слухайте всі! Прив'яжіть коней! Два рої — по лозу! Не жаліти шабель... Всі решта — в розпорядження Кубрака. Слухати його беззаперечно. Кубрак, за мною!.. — Він повернувся до людей спиною і, зігнувшись, пішов до трясовини, тримаючи над головою димучий смолоскип.

І притихла, пригнічена, скупчена юрба, яка щойно в розпачі здіймала руки, ладна вбивати і плакати, раптом прийшла в нелюдськи швидкий, слухняний, лютий рух. Вмить коней було прив'язано, цюкнули сокири, затріщав вільшняк під ударами шабель, взвод Борисова побіг у морок, брязкаючи зброєю і чвакаючи чобітьми, назустріч йому вже тягли перші оберемки мокрої лози... Чувся гуркіт падаючого дерева, і величезне, гіллясте громадище із свистом гунало у щось м'яке й згубне, і видно було при світлі запалених смолоскипів, як темно-зелена, поросла ряскою поверхня здувалась пружними хвилями, наче тіло велетенського удава.

Там, чіпляючись за гілля, освітлене димним полум'ям, що вихоплювало з темряви перекивлені обличчя, зігнуті спини, потворні нагромадження гілляк, у воді, в багні, в загибелі вовтузилися люди. Вони працювали, покидавши з себе шинелі, і крізь подерті штани й сорочки проступали їхні напружені, пітні, подряпані до крові тіла. Вони втратили всяке відчуття часу, простору, власного тіла, сорому, болю, втоми. Вони тут-таки шапками набирали болотяну, просякнуту жаб'ячою ікрою воду й пили її поквалливо й жадібно, як поранені звірі...

А стрілянина насувалася все ближче й ближче, ставала дедалі чутніша й гарячіша. Бакланов одного за одним посилав людей і питав: чи скоро?.. скоро?.. Він втратив близько половини бійців, втратив Дубова, що зійшов кров'ю від численних ран, і повільно відступав, віддаючи п'ядь за п'яддю. Врешті-решт він відійшов до лозняка, що його рубали

на гатку — далі відступати було нікуди. Ворожі кулі тепер густо свистіли над болотом. Кількох чоловік із тих, що працювали, було вже поранено,— Варя перев'язувала їх. Коні, налякані пострілами, шалено іржали й ставали дибки,— деякі, обірвавши поводи, металися по тайзі і, потрапивши в трясовину, жалібно волали про допомогу.

Потім партизани, котрі засіли в лозняку, довідавшись, що гатку зроблено, кинулись тікати. Бакланов, із запалими щоками, запаленими очима, чорний від порохового диму, біг за ними, загрожуючи порожнім кольтом, і плакав від люті.

З криками, розмахуючи смолоскипами і зброєю, тягнучи за собою коней, що опиралися, загін майже разом кинувся на гатку. Збуджені коні не слухалися коноводів і бились, як випадочні; задні, знавіснівши, лізли на передніх; гатка тріщала, розлізалась. Коло виходу на протилежний берег зірвався з гатки кінь Мечіка, і його витягали мотузками, несамовито лаючись. Мечик судомерно вчепився в слизький канат, що тремтів у його руках від кінського шалу, і тяг, тяг, плутаючись ногами в брудному вербняку. А коли коня нарешті витягли, він довго не міг розплутати вузла, що затягнувся навколо його передніх ніг, і з лютою насолодою вп'явся в нього зубами — в цей гіркий вузол, просяклий запахом болота й огидним слизом...

Останніми перейшли через гатку Левінсон і Гончаренко.

Підрильник встиг закласти динамітний фугас, і майже в ту мить, коли ворог досяг переправи, гатка злетіла в повітря.

За якийсь час люди отямилась і зрозуміли, що настав ранок. Тайга лежала перед ними в блискотливому рожевому інеї. В просвітах між деревами проступали яскраві клапті блакитного неба,— відчувалося, що там, за лісом, сходить сонце. Люди покидали палаючі головешки, що їх і досі чомусь несли в руках, побачили свої червоні, спотворені руки, мокрих, змучених коней, що диміли ніжною, танучою парою,— і здивувалися тому, що вони зробили цієї ночі.

XVII. ДЕВ'ЯТНАДЦЯТЬ

За п'ять верст від того місця, де відбувалась переправа, через трясовину було перекинуто моста — там пролягав державний тракт Тудо-Ваку. Ще з учорашнього вечора, побоюючись, що Левінсон не залишиться ночувати в селі, козаки влаштували засаду на самому тракті, верст за вісім од мосту.

Вони просиділи там цілу ніч, дожидаючись загону, і чули далекі гарматні залпи. Вранці примчав посланець з наказом залишатися на місці, бо противник, прорвавшись через трясовину, іде в напрямку до них. За якихось десять хвилин по тому, як проїхав посланець, загін Левінсона, нічого не знаючи про засаду і про те, що мимо щойно промчав ворожий посланець, теж вийшов на Тудо-Вакський тракт.

Сонце вже піднялося над лісом. Іней давно розтанув. Небо розкрилось у височині, прозоро-крижане й блакитне. Дерев в мок-

рому осяйному золоті схилилися над дорогою. День був теплий, не схожий на осінній.

Левінсон неухважним оком обвів усю цю світлу й чисту, сяючу красу і не відчув її. Побачив свій загін, змучений і втричі поріділий, що сумно розтягся вздовж дороги, і зрозумів, як він сам смертельно втомився і який він безсилий зараз зробити що-небудь для цих людей, що сумно тягнуться позад нього. Тільки вони ще були йому не байдужі, близькі, ці змучені, вірні люди, ближчі за все інше, ближчі навіть за самого себе, бо він і на мить не переставав відчувати, що він чимось зобов'язаний їм, але він, здавалося, не міг уже нічого зробити для них, він уже не керував ними, і тільки самі вони ще не знали про це і покійно тяглися за ним, як череда, що звикла до свого вожака. І це було тим найстрашнішим, чого він понад усе боявся, коли вчора вранці думав про смерть Метелиці...

Він намагався опанувати себе, зосередитись на чомусь практично необхідному, але його думка збивалась і плуталась, очі злипались, і дивні образи, уривки спогадів, невиразні відчуття оточуючого, туманні й суперечливі, клубочились у його свідомості беззвучним і безплотним роєм, що безнастанно мінявся... «Нащо ця довга, нескінченна дорога, і це мокре листя, і небо, таке мертве і не потрібне мені тепер?.. Що я повинен тепер робити?.. Так, я повинен вийти в Тудо-Вакську долину... Вак...ську долину... — як це дивно — Вак...ську... долину... Але як я стомився, як мені хочеться спати! Чого можуть ще хотіти від мене ці люди, коли мені так хочеться спати?.. Він каже — дозор... Так, так.

і дозор... у нього така кругла й добра голова, як у мого сина, і, звичайно, треба послати дозор, а вже потім спати... спати... і навіть не така, як у мого сина, а... що?..»

— Що ти сказав? — спитав він раптом, підвівши голову.

Поряд з ним їхав Бакланов.

— Я кажу, треба дозор послати.

— Так, так, треба послати; накажи, будь ласка...

За хвилину хтось перегнав Левінсона стомленою рисою, — Левінсон провів очима згорблену спину і впізнав Мечика. Йому здалося щось неправильне в тому, що Мечик їде в дозор, але він не зміг примусити себе розібратися в цій неправильності і в ту ж мить забув про це. Потім ще хтось проїхав повз.

— Морозко! — гукнув Бакланов услід йому. — Ви все-таки не втрачайте один одного з очей...

«Хіба він залишився живий? — подумав Левінсон. — А Дубов загинув... Бідолашний Дубов!.. Але що ж трапилося з Морозком? Ага, це було з ним учора ввечері. Добре, що я не бачив його тоді...»

Мечик, відїхавши досить далеко, озирнувся: Морозко їхав сажнів за п'ятдесят од нього, загін теж ще було видно. Потім і загін, і Морозко сховалися за поворотом. Нивка не хотіла бігти рисою, і Мечик машинально підганяв її; він погано розумів, навіщо його послали вперед, але йому наказано їхати рисою, і він підкорявся.

Дорога звивалася через вогкі косогори, густо порослі дубом і кленом, іще вкритими багряним листям. Нивка лякливо здригалась

і тулилася до кущів. На підйомі вона пішла кроком. Мечик, що був задрімав у сідлі, більше не займав її. Іноді він приходив до тям і з подивом бачив навколо себе все ту саму непролазну гущавину. Їй не було ні початку, ні кінця, як не було початку тому сонному, тупому, не пов'язаному з навколишнім світом станом, в якому він сам перебував...

Раптом Нивка злякано форкнула й сахнулася в кущі, притиснувши Мечика до якогось гнучкого пруття... Він підвів голову, і сонний стан враз покинув його, змінившись почуттям ні з чим не зрівняного тваринного жаху: на дорозі за кілька кроків від нього стояли козаки.

— Злазь!..— сказав один приглушеним свистячим шепотом.

Хтось схопив Нивку за повід. Мечик, тихо скрикнувши, зсунувся з сідла і, зробивши кілька принизливих рухів, раптом стрімко покотився кудись під укіс. Він боляче вдарився об мокру колоду, скочив, посковзнувся,— кілька секунд, зацікавившись від жаху, борсався рачки і, нарешті випроставшись, побіг яром, не відчуваючи свого тіла, халаючись руками за що трапиться й роблячи неймовірні стрибки. За ним гналися: позаду тріщали кущі, і хтось лаявся, люто дихаючи...

Морозко, знаючи, що попереду є ще один дозорець, теж погано стежив за тим, що відбувалося навколо нього. Він перебував у тому стані крайньої втоми, коли геть зникають будь-які, навіть найважливіші, людські думки і залишається саме безпосереднє бажання відпочити — відпочити хоч би там що. Він не думав більше ні про своє життя, ні про Варю,

ні про те, як ставитиметься до нього Гончаренко, він навіть не мав сили жаліти, що помер Дубов, хоч Дубов був один з найближчих йому,— він думав тільки про те, коли ж нарешті відкриється перед ним обітована земля, де можна буде прихилити голову. Ця обітована земля уявлялась йому як велике й мирне, осяяне сонцем село, повне ремигаючих корів і добрих людей, село, що пахне худобою і сіном. Він заздалегідь смакував, як прив'яже коня, нап'ється молока з куснем запашного житнього хліба, а потім залізе на сінник і міцно засне, підвернувши голову, натягши на п'яти теплу шинель...

І коли раптом перед ним вирости жовті околички козачих кашкетів і Іуда поточився назад, всадивши його в кущі калини, що криво затремтіли перед очима,— це радісне видіння великого, осяяного сонцем села так і злилося з раптовим відчуттям нечуваної ганебної зради, яка щойно сталася тут...

— Утік, гад...— сказав Морозко, раптом надзвичайно ясно уявивши собі гідкі й чисті очі Мечика і зазнаючи водночас почуття тоскного жалю до себе і до людей, що їхали позад нього.

Йому жаль було не того, що він помре зараз, тобто перестане відчувати, страждати і рухатись,— він навіть не міг уявити себе в такому незвичайному і дивному стані, бо в цю мить він ще жив, страждав і рухався,— але він ясно зрозумів, що ніколи вже не побачить осяяного сонцем села і тих близьких, дорогих людей, що їхали позад нього. Але він так ясно відчував їх у собі, цих зморених людей, які нічого не підозрювали, до-

вірились йому, що в нього не виникло й думки про будь-яку іншу можливість для себе, окрім можливості ще попередити їх про небезпеку... Він вихопив револьвер і, високо піднявши його над головою, щоб було краще чути, вистрелив тричі, як було умовлено...

Ту ж мить щось гучно блиснуло, гахнуло, світ наче розколовся навпіл, і він разом з Іудою впав у кущі, закинувши голову...

Коли Левінсон почув постріли,— вони пролунали так несподівано й були такі неможливі в теперішньому його стані, то він навіть не сприйняв їх. Він тільки тоді зрозумів їхнє значення, коли пролунав залп по Морозці і коні стали, наче прикинули, скинувши голови і наставивши вуха.

Він безпорадно озирнувся, вперше шукаючи сторонньої підтримки, але в тому єдиному, страшному німо-запитливому обличчі, в яке злились для нього зблідлі й витягнуті обличчя партизанів, він прочитав той самий єдиний вираз безпорадності й страху... «Ось воно — те, чого я боявся»,— подумав він і зробив такий рух рукою, наче шукав і не знайшов, за що б ухопитися...

І раптом він цілком виразно побачив перед собою просте, хлоп'яче, дещо навіть наївне, але чорне й погрубіле від утоми й диму обличчя Бакланова. Бакланов, тримаючи в одній руці револьвер, а другою міцно вчепившись за холку коня, так що на ній виразно відбилися його короткі хлоп'ячі пальці,— напружено дивився в той бік, звідки пролунав залп. І його просте вилицювате обличчя, трохи подавшись уперед, чекаючи наказу, палало тією справжньою й найбільшою із пристрастей.

в ім'я якої загинули найкращі люди з їхнього загону.

Левінсон здригнувся й випростався, і щось боляче й солодко задзвеніло в ньому. Раптом він вихопив шаблю і теж подався вперед з очима, що враз заблищали.

— На прорив, так? — хрипко спитав він Бакланова, несподівано піднісши шаблю над головою так, що вся вона засяяла на сонці. І кожен партизан, побачивши її, теж здригнувся і витягся в стременах.

Бакланов, люто покосувавши на шаблю, круто обернувся до загону і крикнув щось пронизливе й різке, чого Левінсон уже не міг почути, бо в цю мить, підхоплений тою внутрішньою силою, яка керувала Баклановим і яка примусила його самого піднести шаблю, він помчав по дорозі, відчуваючи, що весь загін має зараз кинутися за ним...

Коли за кілька хвилин він обернувся, люди справді мчали слідом, припавши до сідел, виставивши напружені підборіддя, і в їхніх очах був той самий напружений і пристрасний вираз, який він бачив у Бакланова.

Це було останнє чітке враження, яке збереглося у Левінсона, бо ту ж мить щось сліпучо-гуркітливе впало на нього, вдарило, закрутило, зім'яло, і він, уже не усвідомлюючи себе, але відчуваючи, що ще живе, полетів над якоюсь жовтогарячою, киплячою прирвою...

Мечик не озирався й не чув погоні, але він знав, що за ним женуться, і коли один по одному пролунали три постріли й гримнув залп.

Йому здалося, що стріляють у нього, і він припустив іще швидше. Раптом яр розійшовся неширокою лісистою долиною. Мечик звертав то праворуч, то ліворуч, поки раптом знову не покотився кудись під укіс. У цей час гримнув новий залп, куди густіший і дужчий, потім ще і ще, без перерви,— весь ліс заговорив і ожив...

«Ох боже мій, боже мій... Ой-ой... боже мій...» — то шепотів, то скрикував Мечик, здригаючись від кожного нового оглушливого залпу і навмисне так жалісно кривлячи своє подряпане обличчя, як це роблять діти, коли їм хочеться викликати сльози. Але очі його були огидно, ганебно сухі. Він весь час біг, напружуючи останні сили.

Стрілянина почала вщухати, вона наче подалася в інший бік. Потім і зовсім ущухла.

Мечик кілька разів озирнувся: погоні більше не було. Ніщо не порушувало тієї віддалено лункої тиші, що настала навкруги. Він, задихаючись, упав за першим, який трапився, кущем. Серце його часто билосся. Згорнувшись клубочком, підклавши під щоку кисті рук і напружено дивлячись перед себе, він кілька хвилин лежав без руху. Кроків за десять від нього, на голій тоненькій берізці, похиленій до самої землі і освітленій сонцем, сидів смугастий бурундучок і дивився на нього наївними жовтуватими очима.

Враз Мечик швидко сів, схопившись за голову, і голосно застогнав. Бурундучок, злякано вискнувши, стрибнув у траву. Очі Мечика зробилися зовсім божевільними. Він міцно вчепився у волосся безтямними пальцями і з жалібним виттям покотився по землі... «Що

я наробив... о-о-о... що я наробив.— повторював він, перекочуючись на ліктях і животі і з кожною миттю все виразніше, дошкульніше і жалібніше уявляючи справжнє значення своєї втечі, перших трьох пострілів і всієї подальшої стрілянини.— Що я наробив, як я міг це зробити — я, такий хороший і чесний, що нікому не бажав зла,— о-о-о... як я міг це зробити!»

Чим огиднішого й підлішого вигляду набував його вчинок, тим кращим, чистішим, благороднішим здавався він сам собі до цього вчинку.

І страждав він не стільки від того, що через цей його вчинок загинули десятки людей, які довірилися йому, скільки від того, що незмивано-брудна, огидна пляма цього вчинку суперечила всьому тому хорошому й чистому, що він знаходив у собі.

Він машинально витяг револьвера і довго з недовірою і жахом дивився на нього. Але він відчув, що ніколи не вб'є, не зможе вбити себе, бо над усе в світі любив усе ж таки самого себе — свою білу й брудну німичну руку, свій стогнучий голос, свої страждання, свої вчинки, навіть найогидніші з них. І він із злодійкуватим тихеньким паскудством, мліючи від одного відчуття рушничного мастила, намагаючись удавати, наче нічого не знає, квалливо заховав револьвер у кишеню.

Він уже не стогнав і не плакав. Затуливши обличчя руками, тихо лежав на животі, і все, що пережив за останні місяці, коли пішов з міста, знову проходило перед ним стомленою й сумною чередою: його наївні мрії, що їх він соромився тепер, біль перших зуст-

річей і перших ран, Морозко, госпіталь, старий Піка із срібним волоссячком, небіжчик Фролов, Варя з великими, сумовитими, неповторними очима і цей останній жахливий перехід через трясовину, перед яким меркнуло все інше.

«Я не хочу більше терпіти цього.— подумав Мечик з несподіваною одвертістю і тверезістю, і йому стало дуже жаль самого себе.— Я неспроможний більше знести цього, я не можу більше жити таким низьким, нелюдським, жахливим життям»,— подумав він знову, аби ще дужче розжалобитись і в світлі цих жалюгідних думок поховати власну голизну й підлість.

Він усе ще засуджував себе й каювся, але вже не міг придушити в собі особистих надій і радощів, які зразу заворушились у ньому, коли подумав про те, що тепер зовсім вільний і може йти туди, де нема цього жахливого життя і де ніхто не знає про його вчинок. «Тепер я піду в місто, мені нічого не залишається, окрім як піти туди»,— подумав він, намагаючись надати цьому відтінок сумної необхідності і насилу перемагаючи почуття радості, сорому й страху за те, що це може не здійснитися.

Сонце перейшло по той бік похиленої тоненької берізки,— вона була тепер уся в тіні. Мечик витяг револьвер і далеко закинув його в кущі. Потім він відшукав джерельце, вмився й сів біля нього. Він усе ще не наважувався вийти на дорогу. «А що, як там білі?.. — думав він тоскно. Чути було, як тихо дзюркотіло в траві малесеньке джерельце.

«Та чи не однаково?» — раптом подумав

Мечик з тою одвертістю й тверезістю, яку він тепер сам умів знаходити під купою усяких добрих і жалісливих думок і почувань.

Він глибоко зітхнув, застібнув сорочку й поволі подався в тому напрямку, де залишився Тудо-Вакський тракт.

Левінсон не знав, скільки часу тривав його напівпритомний стан,— йому здавалося, що дуже довго, насправді він тривав не більше хвилини,— але, коли опам'ятався, він, на свій подив, відчув, що, як і перше, сидить у сідлі, тільки в руці не було шаблі. Перед ним мчала чорногрива голова його коня з закривавленим вухом.

Тут він уперше почув стрілянину і зрозумів, що це стріляють по них,— кулі густо дзижчали над головою,— але він зрозумів також, що це стріляють позаду і що найстрашніше теж залишилося позаду. У цю мить ще двоє вершників порівнялися з ним. Він упізнав Варю і Гончаренка. У підричника вся щока була в крові. Левінсон згадав про загін і озирнувся, але ніякого загону не було: всю дорогу було вкрито кінськими і людськими трупами, кілька вершників, на чолі з Кубраком, насилу поспішали за Левінсоном, далі видно було ще невеличкі групки, вони швидко танули. Хтось на кульгавому коні далеко відстав, махав рукою й кричав. Його оточили люди в жовтих околичках і почали бити прикладами,— він похитнувся і впав. Левінсон скривився і одвернувся.

В цю мить разом з Варєю і Гончаренком він досяг повороту, і стрілянина трохи вщух-

ла; кулі більше не вищали над вухом. Левінсон машинально почав стримувати жеребця. Партизани, котрі залишилися живі, один по одному наздоганяли його. Гончаренко налічив дев'ятнадцять чоловік — з собою і Левінсоном. Вони довго мчали схилом униз, без жодного вигуку, вп'явшись очима, що зачали жах, але вже раділи, в той вузький, жовтій, мовчазний простір, який навално біг перед ними, як рудий загнаний пес.

Поволі коні перейшли на рись, і можна було розрізнити окремі обгорілі пеньки, кущі, верстові стовпи, ясне небо далеко над лісом. Потім коні пішли ступою.

Левінсон їхав трохи попереду, задумавшись, опутивши голову. Іноді він безпорадно озирався, ніби хотів щось спитати і не міг пригадати, і дивно, болісно дивився на всіх довгим, невидючим поглядом. Раптом він круто осадив коня, обернувся і вперше цілком осмислено подивився на людей своїми великими, глибокими, синіми очима. Вісімнадцять чоловік зупинилися, як один. Стало дуже тихо.

— Де Бакланов? — спитав Левінсон.

Вісімнадцять чоловік дивилися на нього мовчки й розгублено.

— Вбили Бакланова... — сказав нарешті Гончаренко і суворо подивився на свою велику, з вузлуватими пальцями руку, що тримала повід.

Варя, що зсугулилась поряд з ним, раптом упала на шию коневі і голосно, істерично заплакала, — її довгі розкуйовджені коси висали мало не до землі і здригалися. Кінь зморено повів вухами й підібрав одвислу губу.

Чиж, скося глянувши на Варю, теж схлипнув і одвернувся.

Левінсонові очі ще кілька секунд стояли над людьми. Потім він весь якось опустився й зіщулився, і всі раптом помітили, що він дуже ослаб і постарів. Але він уже не соромився й не приховував своєї кволості; він сидів похнюпившись, повільно кліпаючи довгими мокрими віями, і сльози котилися по його бороді... Люди почали дивитися вбік, аби самим не розхвилюватися.

Левінсон повернув коня і тихо поїхав уперед. Загін рушив за ним.

— Не плач, чого вже... — винувато мовив Гончаренко, підвівши Варю за плече.

Щоразу, коли Левінсонові вдавалося забути, він починав знову розгублено озиратися і, згадавши, що Бакланова нема, знову починав плакати.

Так вони виїхали з лісу — всі дев'ятнадцять.

Ліс розкрився перед ними зовсім несподівано — простором високого блакитного неба і яскраво-рудого скошеного поля, осяяного сонцем; поле стелилося на два боки, скільки сягало око. На тому боці, коло вербняка, крізь який синіла повновода річечка, — красуючись золотистими шапками товстих ожередів і скирт, видно було тік. Там ішло своє — веселе, гучне, клопітне — життя. Як маленькі строкаті комашки, ворушилися люди, літали снопи, сухо й чітко стукотіла машина, з кострубатої хмари блискучої полови й пилу виривалися збуджені голоси, сипалося дрібне намисто тонкого дівочого сміху. За річкою, підпираючи небо, вростаючи відрогами в жов-

то-кучеряві гаї, синіли гірські пасма, і через їхні гострі гребені у долину лилось прозоре шумовиння біло-рожевих, солоних од моря хмар, пухирчастих і кипучих, як свіже молоко.

Левінсон обвів мовчазним, ще вогким поглядом це просторе небо і землю, що обіцяли хліб і відпочинок, цих далеких людей на току, котрих незабаром він має зробити такими ж своїми, близькими людьми, як і ті вісімнадцять, що мовчки їхали слідом,— і перестав плакати; треба було жити й виконувати свої обов'язки.

1925—1926

АЛЕКСАНДР АЛЕКСАНДРОВИЧ ФАДЕЕВ

РАЗГРОМ

Роман

Перевод с русского
А. И. Хуторяна

Київ,
издательство художественной литературы
«Дніпро», 1987

(На українском языке)

Редактор Т. Г. Соломаха
Художник В. Є. Савадов
Художній редактор В. П. Мазниченко
Технічний редактор І. І. Євграфова
Коректор П. І. Забаштанська

Інформ. бланк № 3275

Здано до складання 02.10.86. Підписано до друку 22.01.87.
Формат 70 × 90¹/₃₂. Папір офсетний. Гарнітура бодоні. Друк
офсетний. Умовн. друк. арк. 8,483. Умовн. фарбовідб. 41,755.
Обл.-вид. арк. 8,644. Тираж 65 000 пр. Зам. 6—303. Ціна 1 крб.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

3 фотоформ Головного підприємства РВО «Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці «Жовтень»,
252053, Київ, вул. Артема, 25.

Фадєєв О. О.

Ф15 Розгром: Роман /Перекл. з рос. А. Хуторяна; Іл. худож. В. Савадова.— К.: Дніпро, 1987.— 231 с., іл.

Роман російського радянського письменника (1901—1956) — один з найвизначніших творів радянської літератури 20-х років. Це історія далекосхідного партизанського загону, який, вириваючись із ворожого оточення, зазнав великих труднощів.

Ф 4702010200—009 9.87
М205(04)—87

84P7—44